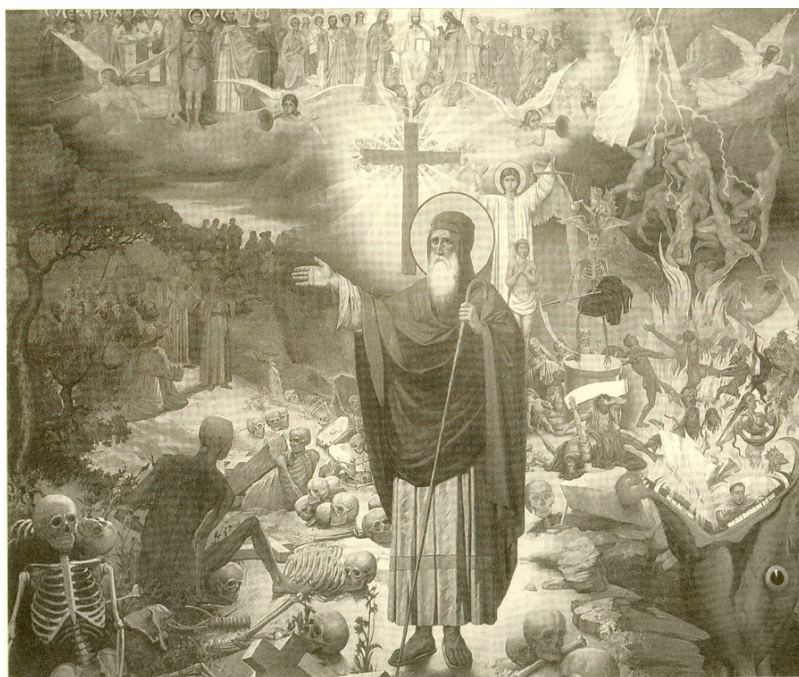

Αντώνιος (Μπλουμ)

Μητροπολίτης Σουρόζ (Σουγδαίας)

Andrew Walker - Κώστας Καρράς (επιμ.), Ζωντανή Ορθοδοξία στον σύγχρονο κόσμο, μτφρ
Ιωσήφ Ροηλίδης, εκδ. Εστία, Αθήνα 2001.

1. Εισαγωγή

Θα ήθελα να αρχίσω εξαφανίζοντας, αν είναι δυνατό, τη συνηθισμένη στάση που έχουν αναπτύξει οι σύγχρονοι άνθρωποι, όσον αφορά το θάνατο. Είναι ένα αίσθημα φόβου και απόρριψης, ένα αίσθημα ότι ο θάνατος είναι το χειρότερο που θα μπορούσε να συμβεί σ' έναν άνθρωπο και ότι πρέπει να επιδιωχθεί η επιβίωση με κάθε κόστος, ακόμη κι όταν αυτή δεν έχει καμία σχέση με την πραγματική ζωή.

Αντώνιος (Μπλουμ)

Μητροπολίτης Σουρόζ (Σουγδαίας)

Θάνατος και Απώλεια

Andrew Walker - Κώστας Καρράς (επιμ.), Ζωντανή Ορθοδοξία στον σύγχρονο κόσμο, μτφρ Ιωσήφ Ροηλίδης, εκδ. Εστία, Αθήνα 2001.

2. Μνήμη θανάτου

Σε παλιότερες εποχές, όταν οι Χριστιανοί βρίσκονταν πλησιέστερα στις παγανιστικές τους ρίζες και στη φοβερή και συνταρακτική εμπειρία της μεταστροφής τους, μιλούσαν για το θάνατο ως μια γέννηση στην αιώνια ζωή. Δεν τον αντιλαμβάνονταν ως τέλος, ως μια έσχατη ήττα, αλλά ως μια αρχή. Θεωρούσαν τη ζωή ως άνοδο προς την αιωνιότητα και το θάνατο ως την πύλη που ανοίγει και μας αφήνει να εισέλθουμε σ' αυτήν. Αυτό μάλιστα εξηγεί και το γιατί, τόσο συχνά, οι πρώτοι Χριστιανοί συνήθιζαν να υπενθυμίζουν ο ένας στον άλλο το θάνατο με φράσεις όπως «έχε μνήμη θανάτου», ενώ στις ευχές που μας άφησε ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος ως πολύτιμη κληρονομιά υπάρχει μια αίτηση, με την οποία ζητούμε από τον Θεό να μας δώσει «μνήμη θανάτου».

Όταν αναφέρονται αυτές οι λέξεις στον σύγχρονο άνθρωπο, η αντίδρασή του είναι συνήθως η απόρριψη και η αποστροφή. Μήπως σημαίνουν αυτές οι λέξεις ότι θα πρέπει να θυμόμαστε πως ο θάνατος είναι σαν τη Δαμόκλειο σπάθη, που κρέμεται από μια τρίχα πάνω από τα κεφάλια μας και πως, ανά πάσα στιγμή, μπορεί το συμπόσιο της ζωής να τερματιστεί τραγικά; Σημαίνουν μήπως πως οποτεδήποτε βρούμε μια χαρά, θα πρέπει αμέσως να συνειδητοποιούμε ότι αυτή θα έχει ένα τέλος; Πρέπει μήπως να επιθυμούμε να συσκοτίζεται το φως κάθε μέρας με το φόβο ενός επικείμενου θανάτου; Όχι, δεν αισθάνονταν έτσι οι πρώτοι Χριστιανοί. Αυτό που αισθάνονταν είναι ότι ο θάνατος αποτελεί μια αποφασιστική στιγμή, όταν όσα μπορούμε να κάνουμε πάνω στη γη φθάνουν σ'ένα τέλος. Πρέπει λοιπόν να βιαστούμε να επιτύχουμε πάνω στη γη όσα μπορούμε να επιτύχουμε. Η μνήμη του θανάτου αποτελεί, κατά έναν παράδοξο τρόπο, ένα σκοπό για να επιτύχουμε στη ζωή, για να γίνουμε το αληθινό πρόσωπο που κληθήκαμε από τον Θεό να γίνουμε, για να πλησιάσουμε όσο περισσότερο μπορούμε αυτό που ο απόστολος Παύλος αποκαλεί «μέτρον ηλικίας του πληρώματος του Χριστού», για να γίνουμε όσο το δυνατόν καλύτερα μια απαραμόρφωτη εικόνα του Θεού.

Ο απόστολος Παύλος σε μία από τις επιστολές του λέει ότι πρέπει να βιαστούμε να ζήσουμε, επειδή ο χρόνος είναι απατηλός. Ζούμε όλες τις μέρες της ζωής μας σαν να γράφουμε βιαστικά, απρόσεχτα, ένα πρόχειρο γραφτό που μια μέρα θα καθαρογραφεί. Είναι σαν να ετοιμαζόμαστε να κτίσουμε και μαζεύουμε όλα τα χρειώδη που αργότερα θα οργανωθούν σε ομορφιά, αρμονία και νόημα. Ζούμε μ' αυτό τον τρόπο, χρόνο με το χρόνο, δίχως να ολοκληρώνουμε ή να τελειοποιούμε αυτά που μπορούμε να κάνουμε, επειδή έχουμε καιρό μπροστά μας. Λέμε στον εαυτό μας: αργότερα θα κάνω κάτι, αυτό μπορεί να γίνει αργότερα, κάποια μέρα θα κάνω το καθαρογράψιμο. Αλλά τα χρόνια περνούν και δεν κάνουμε τίποτε.

Αυτό συμβαίνει όχι μόνο επειδή πλησιάζει ο θάνατος, αλλά επειδή σε κάθε περίοδο της ζωής μας δεν έχουμε τη δυνατότητα να κάνουμε όσα η προηγούμενη περίοδος μας έχει επιτρέψει να κάνουμε. Δεν μπορούμε να επιτύχουμε μια όμορφη και γεμάτη νεότητα κατά την περίοδο της ωριμότητας, όπως δεν μπορούμε, σε μεγάλη ηλικία, να αποκαλύψουμε στον Θεό και στον κόσμο αυτό που πιθανώς θα ήμασταν στα χρόνια της ωριμότητας. Υπάρχει ο κατάλληλος καιρός για όλα τα πράγματα, αλλά, μόλις περάσει, δεν είναι πλέον δυνατόν να γίνουν αυτά.

Ο Βίκτωρ Ουγκώ έλεγε ότι υπάρχει φωτιά στα μάτια των νέων, αλλά θα έπρεπε να υπάρχει και φως στα μάτια των γερόντων. Ο καιρός της δυνατής φωτιάς περνά, ο καιρός του φωτός πλησιάζει, αλλά όταν έλθει ο καιρός για να γίνουμε φως, δεν μπορούμε πλέον να κάνουμε αυτά τα πράγματα που έπρεπε να είχαν γίνει την εποχή που ήμασταν φωτιά. Ο χρόνος είναι απατηλός. Όταν μας λένε ότι πρέπει να θυμόμαστε το θάνατο, δεν είναι για να μας δώσουν φόβο για τη ζωή, αλλά για να μας κάνουν να ζήσουμε με όλη την ένταση που θα είχαμε αν συνειδητοποιούσαμε ότι κάθε στιγμή είναι μόνο η στιγμή που κατέχουμε, και ότι η κάθε στιγμή της ζωής πρέπει να είναι τέλεια: μας υποδεικνύεται όχι το βάθος αλλά η κορυφή του κύματος, όχι μια ήττα αλλά ένας θρίαμβος. Έτσι, η μνήμη θανάτου φαίνεται ότι είναι η μόνη δύναμη που κάνει τελικά τη ζωή έντονη.

Εκείνοι που είχαν την ευκαιρία να ζήσουν για κάποια περίοδο μ' έναν ετοιμοθάνατο, μ' ένα πρόσωπο που γνωρίζει τον ερχομό του θανάτου, και έχουν συνειδητοποιήσει κι αυτοί αυτό το γεγονός, θα πρέπει να κατανοήσουν το τι μπορεί να σημαίνει για μια σχέση η παρουσία του θανάτου. Σημαίνει πως κάθε λέξη οφείλει να περιλαμβάνει όλο το σεβασμό, όλη την ομορφιά, όλη την αρμονία και την αγάπη που πιθανώς να βρισκόταν σε κατάσταση νάρκης σ' αυτήν τη σχέση. Σημαίνει ότι δεν υπάρχει τίποτε το ασήμαντο, επειδή όσο ασήμαντο κι αν είναι κάτι, μπορεί να γίνει είτε έκφραση αγάπης ή ακόμη και άρνησή της.

Αυτό είναι κάτι πολύ σημαντικό, επειδή χρωματίζει όλη μας τη στάση απέναντι στο θάνατο. Μπορεί να τη μετατρέψει σε μεγάλη πρόκληση, σε κάτι που θα μας επιτρέψει να αναπτυχθούμε στο πλήρες μέτρο της ηλικίας και στο να προσπαθούμε συνεχώς να είμαστε όλα όσα μπορούμε να γίνουμε, χωρίς ελπίδα να βελτιωθούμε αργότερα αν δεν φροντίσουμε να είμαστε σωστοί από σήμερα.

Ο Ντοστογιέφσκυ, στους "Αδελφούς Καραμαζώφ", μιλά για την κόλαση. Λέει πως η κόλαση μπορεί να συνοψιστεί σε δύο λέξεις: «πολύ αργά!» Μόνο η μνήμη του θανάτου μας επιτρέπει να ζήσουμε αυτό που δεν θα έπρεπε ποτέ να αντιμετωπίσουμε υπό το βάρος αυτής της φοβερής συνειδητοποίησης: είναι πολύ αργά. Λέξεις ή χειρονομίες που θα μπορούσαν να γεμίσουν μια σχέση δεν μπορούν πλέον να λεχθούν ή να πραγματοποιηθούν. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν μπορεί να γίνει αυτό στο τέλος, αλλά ότι δεν μπορεί να γίνει παρά μόνο μ' έναν άλλο τρόπο, με πολύ πόνο.

Πριν από αρκετά χρόνια, ήρθε να με δει ένας ηλικιωμένος γύρω στα ογδόντα πέντε. Ήθελε να με συμβουλευτεί, επειδή δεν μπορούσε να συνεχίσει να ζει με την αγωνία με την οποία είχε ζήσει για περίπου εξήντα χρόνια. Στον εμφύλιο πόλεμο της Ρωσίας είχε σκοτώσει το κορίτσι που αγαπούσε και που και αυτό τον αγαπούσε. Αγαπούσε ο ένας τον άλλο πολύ.

Σκόπευαν να παντρευτούν, αλλά κατά τη διάρκεια μιας σκοποβολής, αυτή είχε τρέξει ξαφνικά μπροστά από τη γραμμή σκόπευσης και έτοι ήταν πολύ αργά για να εκτρέψει τη βολή του.

Για εξήντα χρόνια δεν είχε μπορέσει να βρει ειρήνη. Όχι μόνο είχε κόψει το νήμα μιας ζωής που του ήταν άπειρα πολύτιμη, αλλά μιας ζωής που άνθιζε και που ήταν εξίσου πολύτιμη και για το κορίτσι που αγαπούσε. Μου είπε ότι προσευχόταν, ζητούσε συγγνώμη από τον Κύριο, είχε εξομολογηθεί, είχε μετανοήσει, είχε λάβει την άφεση και τη Θεία Κοινωνία - είχε κάνει όλα όσα η φαντασία του και η φαντασία αυτών που είχε στραφεί για συμβουλές είχε προτείνει, ποτέ όμως δεν μπόρεσε να βρει ειρήνη.

Με μια έμπνευση έντονης και δυνατής συμπάθειας, του είπα: «Στρέψεσαι στον Χριστό που δεν έχεις δολοφονήσει, στους ιερείς που δεν έχεις πληγώσει. Γιατί δεν έχεις σκεφτεί να στραφείς στο κορίτσι που σκότωσες;»

Εξεπλάγη. Δεν μπορεί ο Θεός να συγχωρήσει; Δεν είναι ο μόνος που μπορεί να συγχωρήσει τις αμαρτίες των ανθρώπων πάνω στη γη; Και όμως, έτσι είναι. Του είπα λοιπόν πως, αν το κορίτσι που πυροβόλησε μπορούσε να τον συγχωρήσει, να μεσολάβήσει γι' αυτόν, τότε ακόμη κι ο Θεός δεν θα μπορούσε να την προσπεράσει ασυγκίνητος.

Υπάρχει μια ιστορία για τον προφήτη Δανιήλ. Ο Δανιήλ προσεύχεται και ο Θεός του λέει ότι η προσευχή του είναι μάταιη. Αυτό οφείλεται στο ότι μια ηλικιωμένη γυναίκα, που τον

φθονεί, προσεύχεται ενάντια στην προσευχή του Δανιήλ και έτσι η προσευχή της είναι σαν δυνατός άνεμος που σβήνει τη φλόγα της προσευχής που ο Δανιήλ έλπιζε πως θα φθάσει στον ουρανό.

Αυτή ήταν η εικόνα που πιθανώς μου ήρθε υποσυνείδητα. Του πρότεινα να κάθεται μετά τη βραδινή προσευχή και να διηγείται στην κοπέλα γι' αυτά τα εξήντα χρόνια πνευματικής αγωνίας, για μια καρδιά που σπαταλήθηκε, για τον πόνο που είχε υπομείνει, και να της ζητήσει συγγνώμη και κατόπιν να της ζητήσει να μεσολαβήσει γι' αυτόν στον Κύριο να στείλει ειρήνη στην καρδιά του, αν βεβαίως τον είχε κι αυτή συγχωρήσει. Το έκανε, και ήλθε η ειρήνη. Έτσι μπορεί να εκπληρωθεί ό, τι έχει μείνει ατέλειωτο στη γη. Ό, τι έχει αποτύχει στη γη μπορεί να θεραπευθεί αργότερα, αλλά το τίμημα μπορεί να είναι πολλά χρόνια πόνου και τύψεων, δακρύων και μοναξιάς.

Τώρα, όταν σκεφτόμαστε το θάνατο, δεν μπορούμε να τον φανταστούμε ούτε ως ένα ένδοξο ούτε ως ένα άθλιο γεγονός. Η εικόνα που μας δίνει ο Θεός στη Βίβλο και στα Ευαγγέλια είναι πιο περίπλοκη απ' αυτήν. Να το θέσω αλλιώς: ο Θεός δεν μας δημιούργησε για το θάνατο και για την καταστροφή. Μας δημιούργησε για την αιώνια ζωή. Μας κάλεσε στην αθανασία - όχι μόνο στην αθανασία της αναστάσεως αλλά σε μια αθανασία που δεν γνωρίζει θάνατο. Ο θάνατος εισήλθε ως αποτέλεσμα της αμαρτίας. Εισήλθε επειδή ο άνθρωπος έχασε τον Θεό, στράφηκε μακριά απ' Αυτόν, έψαξε να βρει τρόπους με τους οποίους θα μπορούσε να κάνει πράγματα μακριά από τον Θεό. Τη γνώση που θα αποκτούσε μέσω της κοινωνίας με τη γνώση και τη σοφία του Θεού, ο άνθρωπος προσπάθησε να την αποκτήσει μόνος του. Αντί να ζει κοντά στον Θεό, διάλεξε τη δική του ανεξαρτησία.

Ο Γάλλος πάστορας Ρολλάν ντε Κυρί γράφει κάπου, με έναν τρόπο που αποτελεί ίσως μια καλή εικόνα, ότι τη στιγμή που ο άνθρωπος έστρεψε την πλάτη του στον Θεό και κοίταζε το άπειρο μπροστά του, τη στιγμή εκείνη δεν υπήρχε Θεός γι' αυτόν και, καθώς ο Θεός είναι η μόνη πηγή ζωής, δεν γινόταν παρά να πεθάνει. Αυτό σημαίνει ότι στο θάνατο υπάρχει μια

τραγωδία. Από τη μια πλευρά ο θάνατος είναι τερατώδης, δεν θα έπρεπε καν να υπάρχει, Ο θάνατος είναι αποτέλεσμα της απώλειας του Θεού. Από την άλλη πλευρά όμως, μια, ατέλειωτη διάρκεια χρόνου χωρισμένη από τον Θεό, πολλές χιλιάδες χρόνων ζωής δίχως καμιά ελπίδα ότι θα υπάρξει ένα τέλος σ' αυτόν το χωρισμό από τον Θεό, θα ήταν κάτι το πολύ τρομακτικότερο κι από αυτήν τη διάλυση του σωματικού μας πλαισίου, που αποτελεί ένα τέλος σ' αυτόν το φαύλο κύκλο.

Έτσι, υπάρχει και μία άλλη πλευρά του θανάτου: όσο στενή πύλη κι αν είναι, είναι ωστόσο η μόνη πύλη που μας επιτρέπει να αποδράσουμε από τον φαύλο κύκλο του ατέλειωτου χρόνου μακριά από τον Θεό - ένας κτιστός ατέλειωτος χρόνος, όπου δεν υπάρχει, χώρος για να ξαναγίνουμε μέτοχοι της ζωής του Θεού και τελικά μέτοχοι της Θείας φύσης. Γι' αυτό ο απόστολος Παύλος μπόρεσε να πει: «Εμοί γαρ το ζην Χριστός και το αποθανείν κέρδος». Επειδή όσο ζω σ' αυτό το σώμα θα είμαι χωρισμένος από τον Χριστό. Γι' αυτό σε ένα άλλο εδάφιο λέγει ότι γι' αυτόν το να πεθάνει δεν σημαίνει ότι απλώς ρίχνει από τους ώμους του την πρόσκαιρη ζωή, σημαίνει ότι ενδύεται την αιωνιότητα. Ο θάνατος δεν αποτελεί ένα τέλος, είναι μια αρχή. Είναι μια πόρτα που ανοίγει και μας εισάγει στην απεραντοσύνη της αιωνιότητας, που θα ήταν κλειστή για μας για πάντα αν ο θάνατος δεν μας απελευθέρωνε από την ενσωμάτωσή μας στα γήινα πράγματα.

Αυτές οι δυο πλευρές πρέπει να παίξουν έναν σημαντικό ρόλο στη στάση μας απέναντι στο θάνατο. Όταν πεθαίνει κάποιος, νομιμοποιούμαστε να είμαστε συντετριμμένοι. Μπορούμε να παρατηρούμε με τρόπο το γεγονός ότι η αμαρτία σκότωσε το πρόσωπο που αγαπάμε. Μπορούμε να αρνηθούμε το θάνατο ως την τελευταία λέξη, το τελευταίο γεγονός της ζωής. Έχουμε δίκιο όταν κλαίμε πάνω στον κεκοιμημένο, επειδή αυτό δεν έπρεπε να συμβεί. Το πρόσωπο αυτό σκοτώθηκε από το κακό.

Από την άλλη πλευρά, μπορούμε να χαιρόμαστε επειδή μια νέα ζωή, απεριόριστη, ελεύθερη, άρχισε γι' αυτόν ή γι' αυτήν. Και πάλι, μπορούμε να κλαίμε για τον εαυτό μας, για την

απώλεια που νιώθουμε, τη μοναξιά μας, αλλά την ίδια στιγμή πρέπει να μάθουμε τι είχε ήδη προβλέψει και προείπει η Παλαιά Διαθήκη: «κραταιά ως θάνατος αγάπη». Αυτή είναι η αγάπη που δεν επιτρέπει να ξεθωριάσει η μνήμη του αγαπημένου, η αγάπη που μας κάνει να μη μιλούμε για τη σχέση μας με τον αγαπημένο στον αόριστο: «Τον αγαπούσα, ήμασταν τόσο κοντά», αλλά μας κάνει να σκεφτόμαστε στον ενεστώτα: «Τόν αγαπώ, είμαστε τόσο κοντά».

Στην Καινή Διαθήκη, βρίσκουμε κάτι ακόμη σπουδαιότερο απ' αυτό. Με την ανάσταση του Χριστού, ο θάνατος ουσιαστικά κατεβλήθη. Ο θάνατος έχει καταβληθεί με περισσότερους από έναν τρόπους. Κατεβλήθη, επειδή γνωρίζουμε ότι με την ανάσταση του Χριστού ο θάνατος δεν αποτελεί την τελευταία λέξη και καλούμαστε να εγερθούμε ξανά και να ζήσουμε. Ο θάνατος νικήθηκε επίσης με τη νίκη του Χριστού κατά της αμαρτίας και κατά του ίδιου του θανάτου, με την εις Άδου κάθοδο, επειδή η φρικτότερη άποψη του θανάτου, όπως τη συνέλαβε η Παλαιά Διαθήκη, ήταν ότι ο χωρισμός από τον Θεό, που είχε επιφέρει το θάνατο, είχε γίνει οριστικός, ακατάλυτος από τον ίδιο το θάνατο. Όσοι είχαν πεθάνει -και αυτό εφαρμόζεται σε όλους- όσοι λοιπόν είχαν πεθάνει από την απώλεια του Θεού, Τον έχασαν για πάντα στο θάνατο. Η Σεόλ της Παλαιάς Διαθήκης είναι ο τόπος όπου δεν υπάρχει ο Θεός, ο τόπος του χωρισμού, της οριστικής και ανεπανόρθωτης απουσίας.

Με την ανάσταση του Χριστού, με την κάθοδό Του στον Άδη, ο θάνατος έφθασε στο τέλος του. Υπάρχει ο χωρισμός πάνω στη γη και ο πόνος του χωρισμού, αλλά με το θάνατο δεν υπάρχει χωρισμός από τον Θεό. Αντίθετα, ο θάνατος είναι η στιγμή και ο τρόπος με τον οποίο, όσο κι αν ήμασταν χωρισμένοι από τον Θεό, όσο κι αν ήμασταν ατελώς ενωμένοι ή εναρμονισμένοι μαζί Του, παρουσιαζόμαστε μπροστά Του. Ο Θεός είναι ο σωτήρας του κόσμου. Δεν μας λέει συνεχώς, «Ου γαρ ήλθον ίνα κρίνω τον κόσμο, αλλ' ίνα σώσω τον κόσμον»; Στεκόμαστε λοιπόν μπροστά σ' Αυτόν, που είναι η σωτηρία.

Έτσι, ο θάνατος διαθέτει μια περιπλοκότητα -θα μπορούσαμε ίσως να πούμε έναν

διφορούμενο χαρακτήρα-, αλλά δεν έχουμε το δικαίωμα, αν είμαστε λαός του Χριστού, να επιτρέψουμε στον εαυτό μας να παραβλέψει τη γέννηση του κεκοιμημένου στην αιωνιότητα, επειδή είμαστε τόσο πληγωμένοι από την απώλεια και από τη γήινη μοναξιά μας. Υπάρχει στο θάνατο και μια δύναμη της ζωής που μας εγγίζει. Αν η αγάπη μας είναι πιστή, αν έχουμε τη δύναμη να θυμόμαστε, όχι μόνο με το μυαλό αλλά και με την καρδιά μας, αυτούς που έχουμε αγαπήσει πάνω στη γη, τότε, σύμφωνα με τον Χριστό: «όπου γαρ εστιν ο θησαυρός υμών, εκεί έσται και η καρδιά υμών».

Είναι δύσκολο, αν όχι και αδύνατο, να μιλούμε για τα ζητήματα της ζωής και του θανάτου, αν αυτά δεν είναι προσωπικά. Συναντούμε το θάνατο πρώτα απ' όλα στη ζωή μας, όχι ως ένα θέμα πάνω στο οποίο στοχαζόμαστε, αν και συμβαίνει κι αυτό, αλλά κυρίως ως αποτέλεσμα κάποιας απώλειας, δικής μας ή κάποιου άλλου. Μάλιστα, αυτή η υποκατάστατη εμπειρία του θανάτου είναι που λειτουργεί ως υπόβαθρο για να στοχαζόμαστε εκ των υστέρων πάνω στη βεβαιότητα του δικού μας θανάτου, και για τον τρόπο με τον οποίο σχετιζόμαστε μ' αυτόν.

Ο πατέρας μου ήταν ένας ντροπαλός άνθρωπος. Μιλούσε λίγο, και έτσι μιλούσαμε λίγο και μεταξύ μας. Ανήμερα το Πάσχα αισθάνθηκε λίγο αδιάθετος και ξάπλωσε. Κάθησα κοντά του και για πρώτη φορά στη ζωή μας μιλήσαμε τελείως ανοιχτά. Δεν ήταν τόσο τα λόγια μας που ήταν σημαντικά. Ήταν ένα άνοιγμα του μυαλού και της καρδιάς. Οι πόρτες άνοιξαν. Η σιωπή ήταν τόσο ανοιχτή και βαθιά όσο και οι λέξεις.

Κατόπιν έπρεπε να φύγω. Χαιρέτησα όλους όσοι ήταν στο δωμάτιο, αλλά όχι αυτόν, επειδή αισθάνθηκα πως, έχοντας συναντηθεί με τον τρόπο που είχαμε συναντηθεί, δεν ήταν δυνατό να αποχωριστεί ο ένας τον άλλο. Δεν υπήρξε χαιρετισμός. Δεν υπήρξε καν ένα «εις το επανιδείν», επειδή είχαμε συναντηθεί, και αυτό ήταν για πάντα.

Πέθανε την ίδια νύχτα. Θυμάμαι, όταν επέστρεψα από το νοσοκομείο όπου εργαζόμουν και μου είπαν πως είχε πεθάνει, προχώρησα στο δωμάτιό του και έκλεισα την πόρτα πίσω μου. Αυτό που αντιλήφθηκα από την πρώτη στιγμή ήταν η ποιότητα και το βάθος της σιωπής, η οποία κατά κανένα τρόπο δεν ήταν μια απουσία θορύβου, σύμφωνα με την έκφραση του Γάλλου συγγραφέα Ζωρζ Μπερνάνος, σε ένα από τα μυθιστορήματά του -«μια σιωπή που ήταν παρουσία». Έπιασα μάλιστα τον εαυτό μου να λέει: «και οι άνθρωποι τολμούν να λένε ότι υπάρχει ο θάνατος. Τι ψέμα».

Αυτό ίσως εξηγεί το γιατί η στάση μου απέναντι στο θάνατο είναι τόσο μονόπλευρη: επειδή βλέπω τη δόξα του και όχι μόνο τον πόνο και την απώλεια. Η εμπειρία μου αναφέρεται στον ξαφνικό θάνατο, στον απροσδόκητο θάνατο, στο θάνατο που έρχεται σαν «κλέφτης εν νυκτί». Αν τέτοιες εμπειρίες βρεθούν μπροστά σας, θα καταλάβετε ίσως το γιατί κάποιος μπορεί ακόμη και να χαιρείται, όταν η καρδιά του βρίσκεται σε έντονο πόνο και αγωνία, και το πώς -σ' αυτό θα επιστρέψουμε αργότερα- μπορούμε να αναφωνήσουμε στην εξόδια ακολουθία μας: «Μακαρία η οδός, η πορεύει σήμερα, ότι ητοιμάσθη σοι τόπος αναπαύσεως». Γι' αυτό και χρησιμοποιούμε τα λόγια ενός ψαλμού από την ίδια ακολουθία, ωσάν ο κεκοιμημένος, στρεφόμενος προς εμάς, να μας έλεγε: «Ζήσεται η ψυχή μου και αινέσει σε».

Πολύ συχνότερα, όμως, αντί για έναν ξαφνικό θάνατο, αντιμετωπίζουμε μια μακρόχρονη ή ολιγόχρονη αρρώστια, ή γηρατειά, που σταδιακά μας φέρνουν είτε στον τάφο, είτε στην ελευθερία μας, ανάλογα από ποια πλευρά θα το δει κανείς. Αυτή είναι η υπέρτατη συνάντηση που λαχταρά ο καθένας μας, συνειδητά ή ασυνειδητά, και για την οποία αγωνίζεται σε όλη την επίγεια ζωή του, που είναι η πρόσωπο με πρόσωπο συνάντησή μας με τον ζώντα Θεό, με την Αιώνια Ζωή, και η κοινωνία μαζί Του. Αυτή η περίοδος της αρρώστιας, ή των προϊόντων γηρατειών, πρέπει να αντιμετωπισθεί και να κατανοηθεί δημιουργικά και χρήσιμα.

Μία από τις μεγαλύτερες τραγωδίες της ζωής, που φέρνει μεγάλη πνευματική αγωνία στους ανθρώπους, είναι όταν βλέπουν ένα αγαπημένο τους πρόσωπο να γερνάει, να χάνει, τις σωματικές και πνευματικές του ικανότητες, να φαίνεται πως χάνει ό, τι ήταν το πιο πολύτιμο πράγμα: το καθαρό μυαλό, την πνευματώδη ανταπόκριση στη ζωή. Πολύ συχνά, αυτή η πορεία βρίσκεται στη μία πλευρά. Κλείνουμε τα μάτια μας για να μη βλέπουμε, επειδή φοβόμαστε να δούμε και να προβλέψουμε. Με αποτέλεσμα, όταν έρχεται ο θάνατος, να είναι ένας ξαφνικός θάνατος που όχι μόνο διαθέτει τον τρόπο του απροσδόκητου θανάτου, αλλά και τον επιπλέον τρόπο να μας κτυπά στην πλέον ευαίσθητη χορδή μας.

Αυτό συμβαίνει επειδή ο πόνος, ο φόβος και η αγωνία έχουν ανεβάσει την έντασή τους μέσα μας, αφού εμείς αρνηθήκαμε να τους δώσουμε ελευθερία έκφρασης και τη δυνατότητα να ωριμάσουν. Το κτύπημα γίνεται ακόμη πιο οδυνηρό και καταστροφικό απ' ό, τι στην περίπτωση ενός ξαφνικού θανάτου, επειδή, χωρίς από τον τρόπο και τον πόνο της απώλειας που δημιουργεί, στη συνέχεια μεμφομάστε και καταδικάζουμε τον εαυτό μας για το ότι δεν κάναμε όλα όσα θα μπορούσαμε να είχαμε κάνει. Αν τα είχαμε κάνει, αυτό θα μας ωθούσε στην αλήθεια και θα ξεσκέπαζε σε μας και στον θνήσκοντα το γεγονός ότι ο θάνατος άνοιγε σιγά σιγά την πόρτα - και πως αυτή η πόρτα θα άνοιγε διάπλατα μια μέρα και το αγαπημένο μας πρόσωπο θα έπρεπε να τη διαβεί δίχως να κοιτάζει πίσω.

Είναι σημαντικό για όλους μας, οποτεδήποτε αντιμετωπίζουμε αυτή την απώλεια που πλησιάζει σταδιακά, να την αντιμετωπίζουμε απ' αρχής με εκείνον τον όμορφο και ισορροπημένο τρόπο, με τον οποίο μπορούμε όσο το αγαπημένο μας πρόσωπο βρίσκεται ακόμη εν ζωή και ανάμεσά μας. Απέναντι στη σκέψη του επερχόμενου θανάτου υπάρχει η πραγματικότητα μιας ζωντανής παρουσίας. Μπορούμε κάθε στιγμή να ακουμπάμε στην ασφάλεια αυτής της παρουσίας ενώ όλο και περισσότερο θα συνειδητοποιούμε την περιπλοκότητα της επερχόμενης απώλειας. Αυτή η ισορροπία ανάμεσα στη δύναμη της πραγματικότητας και στην αστάθεια της σκέψης είναι που μας δίνει τη δυνατότητα να προετοιμαστούμε για το θάνατο πολύτιμων για μας ανθρώπων.

Αυτή η προετοιμασία συνεπάγεται επίσης -όπως ανέφερα προηγουμένως- μια στάση απέναντι στο θάνατο που να αναγνωρίζει αφενός τον τρόπο και τον πόνο της απώλειας, αλλά να αναγνωρίζει επίσης και το γεγονός ότι ο θάνατος είναι μια πύλη που ανοίγει στην αιώνια ζωή. «Το να πεθάνω δεν σημαίνει να απεκδυθώ την πρόσκαιρη ζωή, αλλά να ενδυθώ την αιωνιότητα», λέει ο απόστολος Παύλος. Μπορούμε τώρα να δώσουμε λίγα παραδείγματα γι' αυτή την περίοδο προετοιμασίας.

Η μητέρα μου πέθανε από καρκίνο που τη βασάνισε για μια περίοδο περισσότερο από τρία χρόνια. Εγχειρίστηκε, αλλά ανεπιτυχώς. Ο γιατρός μου μίλησε γι' αυτό και κατόπιν πρόσθεσε: «Φυσικά, δεν θα πεις τίποτε στη μητέρα σου».

Του είπα: «Θα το πω». Και το είπα.

Θυμάμαι πως την πλησίασα και της είπα ότι είχε τηλεφωνήσει ο γιατρός και μου είχε πει ότι η εγχείρηση δεν είχε πετύχει. Σιωπήσαμε για ένα λεπτό και κατόπιν η μητέρα μου είπε: «Και έτσι θα πεθάνω».

Της είπα: «Ναι».

Κατόπιν έμεινα κοντά της, εντελώς σιωπηλός, επικοινωνώντας μαζί της δίχως λέξεις. Δεν νομίζω ότι κάναμε τίποτε σκέψεις. Είχαμε να αντιμετωπίσουμε κάτι που είχε εισβάλει στη ζωή μας και την είχε αλλάξει τελείως. Αυτό δεν ήταν κάποια σκιά, ένα κακό, κάποιος

τρόμος. Ήταν το έσχατο. Και έπρεπε να αντιμετωπίσουμε αυτό το έσχατο χωρίς ακόμη να γνωρίζουμε πως θα εκτυλισσόταν. Μείναμε μαζί όσο αισθανθήκαμε ότι έπρεπε να μείνουμε. Και μετά η ζωή συνεχίστηκε.

Το αποτέλεσμα ήταν να μην κλειστούμε ούτε για μια στιγμή, η μητέρα μου κι εγώ, σ' ένα ψέμα, να μην οδηγηθούμε σε μια κωμωδία, στερημένοι από οποιαδήποτε βοήθεια. Δεν υπήρξε στιγμή που να μπήκα στο δωμάτιο της μητέρας μου μ' ένα ψεύτικο χαμόγελο, ή λέγοντας κάτι το ψεύτικο. Δεν υπήρξε καμία στιγμή που να παίξαμε την κωμωδία μιας ζωής που κατακτά το θάνατο, ποτέ δεν ισχυριστήκαμε ότι η αρρώστια θα φύγει, όταν και οι δυο γνωρίζαμε ότι αυτό δεν θα συμβεί. Δεν υπήρξε καμία στιγμή που να στερήθηκε ο ένας τη βοήθεια του άλλου. Υπήρξαν στιγμές που η μητέρα μου αισθάνθηκε να χρειάζεται βοήθεια. Θα κτυπούσε τότε το κουδούνι και θα ερχόμουν, και θα μιλούσαμε για τον επερχόμενο θάνατο και το αίσθημα απώλειας που είχα.

Αγαπούσε τη ζωή. Την αγαπούσε βαθιά. Λίγες μέρες πριν πεθάνει έλεγε ότι θα προτιμούσε να ζήσει 150 χρόνια υποφέροντας, αντί να πεθάνει. Μας αγαπούσε. Θλιβόταν για τον χωρισμό: «Ω! Για το άγγιγμα ενός χαμένου χεριού και τον ήχο μιας φωνής που ακόμη υπάρχει».

Κατόπιν, υπήρξαν άλλες στιγμές που αισθάνθηκα τον πόνο, και πήγαινα τότε και μιλούσα γι' αυτόν στη μητέρα μου. Με στήριζε και με βοηθούσε να αντικρίσω τον θάνατο. Αυτή υπήρξε μια βαθιά και αληθινή σχέση, δίχως κανένα ψέμα μέσα της. Σ' αυτήν τη σχέση είχε βρει θέση οτιδήποτε είναι αληθινό.

Υπάρχει όμως και μια άλλη πλευρά, που την ανέφερα προηγουμένως. Επειδή ο θάνατος μπορεί να επέλθει ανά πάσα στιγμή, και τότε θα είναι πολύ αργά να διορθωθεί κάτι που ήταν στραβό, όλη η ζωή πρέπει κάθε στιγμή να γίνεται μια έκφραση, όσο το δυνατόν τελειότερη και πιο ολοκληρωμένη, σχέσης σεβασμού και αγάπης. Μόνο ο θάνατος μπορεί να μετατρέψει όσα πράγματα φαίνονται μικρά και ασήμαντα σε σημεία μεγάλα και σημαντικά. Ο τρόπος που προετοιμάζεις ένα φλιτζάνι τσάι πάνω σ' ένα δίσκο, που τοποθετείς τα μαξιλάρια κάτω από έναν άρρωστο, ο τρόπος που ηχεί η φωνή σου, ο τρόπος που κινείσαι - τα πάντα μπορούν να γίνουν έκφραση όλων όσων υπάρχουν σε μια σχέση.

Αν υπάρχει μια λανθασμένη παρατήρηση, αν υπάρχει ένα ρήγμα, αν κάτι έχει στραβώσει, πρέπει να διορθωθεί αμέσως, επειδή υπάρχει η αναπόφευκτη βεβαιότητα ότι αργότερα θα είναι πολύ αργά. Ο θάνατος μας κάνει να αντιμετωπίζουμε την αλήθεια της ζωής, με μια αδρότητα και σαφήνεια που τίποτε άλλο δεν μπορεί να μας τη μεταδώσει.

Είναι σημαντικό, είτε αντικρίζοντας το θάνατό μας είτε αντιμετωπίζοντας το θάνατο κάποιου άλλου, να συνειδητοποιούμε την αιωνιότητα. Πριν από τριάντα περίπου χρόνια, ένας άνθρωπος οδηγήθηκε στο νοσοκομείο, με μια φαινομενικά συνηθισμένη αρρώστια. Μετά τις εξετάσεις βρέθηκε ότι έπασχε από καρκίνο που δεν μπορούσε να χειρουργηθεί. Το πληροφορήθηκε η αδελφή του καθώς και εγώ, αλλά όχι αυτός. Αισθανόταν ακμαίος, δυνατός και πάρα πολύ ζωντανός.

Μου είπε: «Έχω τόσα να κάνω και βρίσκομαι εδώ, καθηλωμένος στο κρεβάτι, για πόσο ακόμη;»

Του είπα: «Πόσο συχνά δεν μου έχεις πει ότι ονειρεύεσαι τη στιγμή που θα μπορούσες να σταματήσεις το χρόνο ώστε να μπορείς να είσαι αντί να φτιάχνεις; Ποτέ δεν το έκανες. Ο Θεός το κάνει τώρα για σένα. Τώρα είναι καιρός για να είσαι».

Αντιμετωπίζοντας την ανάγκη του να «είναι», σε μια κατάσταση που θα την αποκαλούσαμε εντελώς θεωρητική, έμεινε έκπληκτος και είπε: «Τι πρέπει να κάνω;»

Του είπα ότι η αρρώστια και ο θάνατος δεν καθορίζονται μόνο από φυσιολογικές αλλαγές -από τα μικρόβια και την παθολογία-αλλά και από όλα εκείνα τα στοιχεία που καταστρέφουν την εσωτερική μας ενέργεια. Αυτά είναι όλα όσα θα μπορούσε κάποιος να αποκαλέσει αρνητικές σκέψεις και αισθήματα, το καθετί που εξασθενίζει τη ζωή μέσα μας, το καθετί που εμποδίζει τη ζωή από το να ξεχυθεί σαν ποτάμι, καθαρό και ελεύθερο. Του πρότεινα λοιπόν να τακτοποιήσει όχι μόνο εξωτερικά, αλλά και μέσα του όλα όσα υπήρξαν λανθασμένα στη σχέση του με τους ανθρώπους, με τον ίδιο, σε όλες τις περιστάσεις της ζωής του, και να αρχίσει από εκείνη τη στιγμή. Όταν μάλιστα το κάνει αυτό για, το τώρα, ας προχωρήσει πίσω στο παρελθόν για να το καθαρίσει, για να κάνει ειρήνη με τους πάντες, λύνοντας τους κόμβους, για να αντιμετωπίσει κάθε κακό, για να μετανοήσει, για να δεχθεί και να ευγνωμονήσει με όλη του τη ζωή - πράγματι, η ζωή του είχε σταθεί σκληρή.

Έτσι, μέρα με τη μέρα, μήνα με το μήνα, περάσαμε από όλη αυτήν τη διαδικασία. Έκανε ειρήνη με ολόκληρη τη ζωή. Και τον θυμάμαι στο τέλος, ξαπλωμένο στο κρεβάτι του, τόσο αδύνατο που να μην μπορεί να χρησιμοποιήσει το κουτάλι, να μου λέει με μάτια που έλαμπαν: «Το σώμα μου έχει, κιόλας πεθάνει, και όμως ποτέ δεν ένιωσα τόσο πολύ ζωντανός, όπως νιώθω τώρα». Είχε ανακαλύψει ότι η ζωή δεν ήταν μόνο το σώμα του, αν και ο ίδιος ήταν το σώμα του, και ότι διέθετε μια πραγματικότητα που ο θάνατος του σώματός του δεν μπορούσε να καταστρέψει.

Αυτή είναι μια πολύ σπουδαία εμπειρία. Είναι κάτι που πρέπει να κάνουμε σ' όλη τη διάρκεια της ζωής μας, σε κάθε στιγμή, αν θέλουμε να συνειδητοποιήσουμε τη δύναμη της αιώνιας ζωής μέσα μας και συνεπώς να αποβάλουμε το φόβο για οτιδήποτε συμβεί στην πρόσκαιρη αυτή ζωή, που επίσης μας ανήκει.

Αντώνιος (Μπλουμ)

Μητροπολίτης Σουρόζ (Σουγδαίας)

Θάνατος και Απώλεια

Andrew Walker - Κώστας Καρράς (επιμ.), Ζωντανή Ορθοδοξία στον σύγχρονο κόσμο, μτφρ Ιωσήφ Ροηλίδης, εκδ. Εστία, Αθήνα 2001.

Απώλεια

Η πρώτη και η πλέον συνεχής επαφή μας με το θάνατο πραγματοποιείται μέσα από το αίσθημα της απώλειας. Μαθαίνοντας να κατανοούμε το θάνατο των άλλων και να τον βιώνουμε μέσα στους άλλους και στον εαυτό μας, μπορούμε να μάθουμε να τον αντικρίζουμε, και τελικά να αντιμετωπίζουμε το δικό μας θάνατο, κατ' αρχάς ως δυνατότητα -και όντως ως μια βεβαιότητα, μια βεβαιότητα όμως που τόσο συχνά και τόσο εμφανώς έχει απομακρυνθεί από μας, ώστε να μην τη χαρακτηρίζουμε πλέον βεβαιότητα- και κατόπιν ως την ίδια την πραγματικότητα που μας πλησιάζει.

Ένα από τα άμεσα προβλήματα που πρέπει να αντιμετωπίσει το πρόσωπο εκείνο που πενθεί, είναι η εμπειρία της μοναξιάς, το γεγονός ότι το μόνο πρόσωπο που κατά καιρούς τον ενδιέφερε, το πρόσωπο εκείνο που γέμιζε όλο το χώρο και το χρόνο και όλη την καρδιά του τον άφησε. Κι αν ακόμη το πρόσωπο που μας άφησε δεν μας είχε δώσει όλη του την καρδιά, αφήνει ωστόσο πίσω του ένα τεράστιο κενό. Όσο το πρόσωπο είναι άρρωστο προσφέρουμε πολύ περισσότερο χρόνο στη σκέψη. Οι δραστηριότητές μας συγκεντρώνονται και κατευθύνονται προς αυτό. Όταν το πρόσωπο πεθάνει, πολύ συχνά αυτοί που μένουν πίσω αισθάνονται ότι η δραστηριότητά τους είναι πλέον άσκοπη, δεν έχουν τουλάχιστον κάποιον άμεσο σκοπό, κέντρο και κατεύθυνση. Μια ζωή, όσο οδυνηρή και αγωνιώδης κι αν ήταν, έτρεχε σαν το ποτάμι. Τώρα όμως καταντάει ένας βάλτος.

Μοναξιά επίσης σημαίνει ότι δεν υπάρχει ούτε ένα πρόσωπο με το οποίο να μπορεί κάποιος να μιλήσει ή να το ακούσει, ή να το προσέξει, που να ανταποκρίνεται και να αντιδρά, και στο οποίο αυτός να αντιδρά και να ανταποκρίνεται. Το πρόσωπο που μας αφήνει είναι πολύ συχνά το πρόσωπο εκείνο που, στα δικά μας μάτια, μας έδινε την έσχατη αξία: το πρόσωπο εκείνο για το οποίο αξίζαμε, το πρόσωπο εκείνο που διεκδικούσε την ύπαρξη και τη σημασία μας.

Περισσότερο από μια φορά έχω αναφέρει, με την ευκαιρία κάποιου γάμου, τη φράση του Λέων Μπλόου: «Το να πεις σε κάποιον "σ' αγαπώ" ισοδυναμεί με το να του λες "δεν θα πεθάνεις ποτέ"». Αυτό ισχύει και σ' αυτό το πλαίσιο. Το πρόσωπο που μας αφήνει δεν βρίσκεται πλέον εδώ για να διακηρύσσει την έσχατη αξία μας, την έσχατη σημασία μας. Αυτό το πρόσωπο δεν βρίσκεται πλέον εδώ για να μπορεί να πει «σε αγαπώ», και γι' αυτό χάνεται η αιώνια επιβεβαίωση και αναγνώρισή μας. Αυτό είναι κάτι που πρέπει να το αντιμετωπίσουμε. Δεν είναι κάτι που πρέπει να το παραμερίσουμε, να το ξεχάσουμε ή να το παρακάμψουμε. Δημιουργείται ένα κενό και αυτό το κενό δεν πρέπει ποτέ να γεμίσει με τεχνητά πράγματα, που δεν αξίζουν μπροστά σ' αυτά που αντικαθιστούν.

Πρέπει να είμαστε έτοιμοι να αναγνωρίσουμε ότι ο πόνος είναι μία από τις εκφράσεις της αγάπης. Αν ισχυριζόμαστε ότι αγαπούμε αληθινά το πρόσωπο που μόλις αναχώρησε από αυτήν τη ζωή, πρέπει να είμαστε και έτοιμοι να το αγαπούμε μέσα από τον πόνο, με τον ίδιο τρόπο που κάποτε το αγαπήσαμε μέσα από τη χαρά - τη χαρά της επιβεβαίωσης, τη χαρά της κοινής ζωής. Αυτό απαιτεί θάρρος, και νομίζω ότι πρέπει πολλά να εξηγηθούν από την άποψη αυτή σήμερα, όταν τόσοι άνθρωποι, για να ξεφύγουν από τον πόνο, στρέφονται στα ηρεμιστικά, στο αλκοόλ ή σε οποιαδήποτε διασκέδαση, για να ξεχάσουν. Πιθανώς να επισκιάζεται ό,τι συμβαίνει σε μια ανθρώπινη ψυχή, συνεχίζει όμως να προχωρά, και αν δεν λυθεί, αφήνει το πρόσωπο φτωχότερο.

Ένα άλλο πράγμα που πρέπει το πρόσωπο που πενθεί να μάθει να μην κάνει ποτέ είναι να μιλά για τη σχέση αγάπης που υπήρχε σε αόριστο χρόνο. Ποτέ δεν πρέπει κάποιος να πει: «Αγαπούσαμε ο ένας τον άλλο». Πρέπει πάντοτε να λέει: «Αγαπούμε ο ένας τον άλλο».

Αν επιτρέψουμε στην αγάπη μας να μεταβληθεί σε αντικείμενο του παρελθόντος, πρέπει να ομολογήσουμε ότι δεν πιστεύουμε στη συνέχιση της ζωής του προσώπου που πέθανε. Αν το κάνουμε, πρέπει να ομολογήσουμε ότι είμαστε άπιστοι και άθεοι, με τη χειρότερη έννοια, και ότι αντιμετωπίζουμε τη ζωή από διαφορετική γωνία. Αν δεν υπάρχει Θεός, αν δεν υπάρχει αιώνια ζωή, τότε ο θάνατος που επήλθε δεν έχει καμιά μεταφυσική σημασία. Αποτελεί ένα γεγονός της φυσικής ιστορίας. Είναι μια νίκη των νόμων της φυσικής και της χημείας, και ο άνθρωπος συνεχίζει να υπάρχει όχι ως πρόσωπο αλλά ως μέρος της φύσης. Σε κάθε περίπτωση, πρέπει να αντιμετωπίσουμε κατάματα είτε την πίστη μας, είτε την έλλειψη πίστης και να ενεργήσουμε ανάλογα.

Πολύ συχνά, αυτοί που μένουν πίσω αισθάνονται ότι το πρόσωπο που έφυγε δεν είναι μόνο μια δική τους απώλεια, αλλά μια απώλεια που στερεί όλους γύρω από κάτι το πολύτιμο - από μια λογική, μια καρδιά και μια θέληση, από κάποιον που ενεργούσε όμορφα και σωστά. Και αυτός που έχασε το πρόσωπο μένει επίσης με την απώλεια. Σ' αυτό το σημείο πρέπει να θυμηθούμε -πράγμα ουσιαστικό- ότι όποιος ζει θέτει ένα παράδειγμα: ένα παράδειγμα για το πώς ζει κανείς καλά ή ένα παράδειγμα για το πώς ζει κανείς άσχημα. Πρέπει να μαθαίνουμε από όλους, ζώντες ή κεκοιμημένους, αυτό που είναι λάθος για να το αποφεύγουμε και αυτό που είναι σωστό για να το μιμούμαστε. Όποιος έχει γνωρίσει κάποιον που τώρα έχει πεθάνει, θα πρέπει να στοχαστεί βαθιά το σημάδι που η ζωή αυτού του ανθρώπου άφησε στη ζωή του. Πρέπει να στοχαστεί το είδος του σπόρου που σπάρθηκε στη ζωή αυτού του ανθρώπου και τον καρπό που αυτός έφερε.

Υπάρχει μια φράση στο Ευαγγέλιο που λέει πως «εάν μη ο κόκκος του σίτου πεσών εις την γην αποθάνη, αυτός μόνος μένει. Εάν δε αποθάνη πολύν καρπόν φέρει». Αυτό ακριβώς μπορεί να συμβεί, αν στοχαζόμαστε με όλη μας την καρδιά, με το πνεύμα και με τη μνήμη, με όλη την ευαισθησία μας και την αίσθηση δικαιοσύνης, τη ζωή εκείνων που έχουν αναχωρήσει από αυτήν τη ζωή. Αν είχαμε το κουράγιο να χρησιμοποιήσουμε αυτό το ξίφος -που είναι ο λόγος του Θεού για να χωρίσουμε το φως από το σκοτάδι, να χρησιμοποιήσουμε όλη μας τη διάκριση για να ξεχωρίσουμε την ήρα από το σιτάρι, τότε, έχοντας συγκεντρώσει όσο σιτάρι θα είχαμε τη δυνατότητα να ξεχωρίσουμε, θα μπορούσε ο καθένας μας, ο καθένας που είχε γνωρίσει τον κεκοιμημένο, να φέρει πολύ καρπό στη ζωή του. Μπορούμε να ζήσουμε σύμφωνα μ' ένα παράδειγμα που προσφέρεται και λαμβάνεται,

να χωνέψουμε όσα αξίζουν να χωνευθούν από τη ζωή αυτού του προσώπου.

Στη Νεκρώσιμη Ακολουθία κρατούμε αναμμένα κεριά. Πιστεύω ότι αυτό υποδηλώνει δύο πράγματα. Το πρώτο, που είναι πολύ εμφανές, είναι ότι αναγγέλλουμε την ανάσταση. Στεκόμαστε κρατώντας αναμμένα κεριά με τον ίδιο τρόπο που στεκόμαστε στην εκκλησία το βράδυ της Ανάστασης. Στεκόμαστε επίσης δίνοντας τη μαρτυρία μας μπροστά στον Θεό ότι το πρόσωπο αυτό έφερε τουλάχιστον μια σπίθα φωτός στο λυκόφως του κόσμου, ότι αυτό το πρόσωπο δεν έζησε μάταια. Θα φυλάξουμε, θα προστατεύσουμε και θα μοιραστούμε αυτό το φως, έτσι ώστε να φωτίζει όλο και περισσότερους ανθρώπους, και αν είναι δυνατό να γίνει εκατονταπλάσιο.

Αν ξεκινήσουμε να ζήσουμε μ' αυτό τον τρόπο, να γίνουμε η συνέχεια της επίγειας ζωής του κεκοιμημένου, αν ξεκινήσουμε να γίνουμε η συνέχεια όλων όσα ήταν ευγενικά, καλά, αληθινά και άγια σ' αυτό το πρόσωπο, τότε αυτό το πρόσωπο πράγματι δεν έχει ζήσει μάταια και θα αισθανθούμε κι εμείς ότι πράγματι δέν ζούμε μάταια. Δεν θα υπάρξει μέσα μας χώρος για ελπίδες ενός άμεσου θανάτου, επειδή πρέπει νά επιτελέσουμε κάποια λειτουργία.

Μένουμε πίσω για να κάνουμε δυνατά όλα όσα είδαμε, όλα όσα ακούσαμε, όλα όσα νιώσαμε, να τα πολλαπλασιάσουμε και να τα σκορπίσουμε και να γίνουμε μια νέα αλυσίδα φωτός πάνω στη γη. Αν μπορέσουμε όμως να ομολογήσουμε πως το πρόσωπο που αναχώρησε από αυτήν τη ζωή ήταν για μας ένας θησαυρός, τότε «όπου γαρ εστιν ο θησαυρός υμών, εκεί έσται και η καρδία υμών». Πρέπει, μαζί μ' αυτόν που εισήλθε στην αιωνιότητα, να ζήσουμε κι εμείς όσο το δυνατόν τελειότερα και βαθύτερα, στην αιωνιότητα. Επειδή είναι ο μόνος τόπος όπου μπορούμε να είμαστε μαζί με τον κεκοιμημένο. Αυτό σημαίνει ότι, καθώς όλο και περισσότερα αγαπημένα πρόσωπα αφήνουν αυτό το επίγειο προσκύνημα και εισέρχονται στη σταθερότητα και στη γαλήνη της αιώνιας ζωής, θα πρέπει να αισθανόμαστε όλο και περισσότερο ότι ανήκουμε όλο και τελειότερα και πληρέστερα σ' εκείνο τον κόσμο, και ότι σταδιακά οι αξίες του γίνονται δικές μας.

Αν μάλιστα ένα από τα πολυαγαπημένα μας πρόσωπα, αν ένας από τους πολυτιμότερους θησαυρούς μας λέγεται Ιησούς Χριστός, τότε μπορούμε αληθινά, όσο είμαστε ακόμη πάνω στη γη, να λαχταρούμε, όπως ο απόστολος Παύλος, με όλη μας την ψυχή και όλο μας το μυαλό, με όλο μας το σώμα και όλη μας την καρδιά, την ημέρα που θα ενωθούμε αδιαίρετα μαζί Του.

Η αντιμετώπιση του δικού μας θανάτου είναι κάτι που το κάνουμε με τρόπους πολύ διαφορετικούς, σύμφωνα με την ηλικία μας και τις περιστάσεις. Αντιλαμβανόμαστε το θάνατο με διαφορετικό τρόπο σε διαφορετικές καταστάσεις και ηλικίες. Σκεφτείτε τα παιδιά που ακούν τη λέξη «θάνατος». Ίσως να διαθέτουν μια πολύ ασαφή ιδέα γι' αυτόν ή ίσως να έχουν ήδη χάσει κάποιο γονιό και να στενοχωριούνται στη μοναξιά τους. Τον αντιλαμβάνονται ως απώλεια, αλλά όχι ως θάνατο καθαυτό.

Ένα παιδί μπορεί να πληροφορηθεί για το θάνατο με κάποιον τερατώδη τρόπο, που θα τον καταστήσει έτσι αποκρουστικό στα μάτια του, ή αντίθετα με κάποιον λογικό και υγιή τρόπο, όπως μας δείχνει η ακόλουθη ιστορία. Μια πολυαγαπημένη γιαγιά πέθανε μετά από μακρά και οδυνηρή ασθένεια. Με κάλεσαν στο σπίτι της και, όταν έφθασα, ανακάλυψα ότι τα παιδιά είχαν απομακρυνθεί. Ρώτησα γιατί και οι γονείς μου είπαν: «Δεν έπρεπε να αφήσουμε τα παιδιά να μείνουν στο σπίτι όπου υπήρχε ένας πεθαμένος».

«Γιατί;»

«Επειδή ξέρουν τι είναι θάνατος».

«Και τι είναι θάνατος;» ρώτησα.

«Είδαν κάποια μέρα ένα κουνελάκι κατακομματιασμένο από μία γάτα στον κήπο, και έτσι γνωρίζουν τι είναι θάνατος».

Σκέφτηκα πως αν αυτή είναι η εικόνα του θανάτου που είχαν αυτά τα παιδιά, τότε θα ήταν υποχρεωμένα όλη τους τη ζωή να ζουν με μια αίσθηση τρόμου, οποτεδήποτε άκουγαν αυτήν τη λέξη, οπουδήποτε παρακολουθούσαν ένα μνημόσυνο, οπουδήποτε έβλεπαν ένα φέρετρο - ανείπωτος τρόμος κρυμμένος μέσα σ' αυτό το ξύλινο κουτί.

Μετά από μακρά συζήτηση, κατά τη διάρκεια της οποίας οι γονείς μου είπαν ότι τα παιδιά θα κατέρρεαν ψυχολογικά αν τους επιτρεπόταν να δουν τη γιαγιά τους και πως η διανοητική τους κατάσταση θα ήταν δική μου ευθύνη, έφερα πίσω τα παιδιά.

Η πρώτη τους ερώτηση ήταν: «Τι είχε πράγματι συμβεί στη γιαγιά;» Τους είπα: «Την ακούσατε πολλές φορές να λέει ότι λαχταρούσε να συναντήσει τον άνδρα της στη Βασιλεία

του Θεού, όπου αυτός είχε προηγηθεί. Τώρα πήγε και αυτή».

«Έτσι, είναι ευτυχισμένη» είπε ένα από τα παιδιά.

«Ναι» είπα.

Κατόπιν πήγαμε στο δωμάτιο όπου βρισκόταν η γιαγιά. Η ησυχία ήταν όμορφη. Η ηλικιωμένη γυναίκα, που το πρόσωπό της είχε ρητιδωθεί τα τελευταία χρόνια από τον πόνο, κειτόταν απόλυτα ακίνητη και ήρεμη.

Ένα από τα παιδιά είπε: «Αυτός λοιπόν είναι ο θάνατος».

Και το άλλο συμπλήρωσε: «Τι ωραία».

Εδώ έχουμε δύο μορφές της ίδιας εμπειρίας. Πρόκειται να επιτρέψουμε στα παιδιά να δουν το θάνατο σύμφωνα με το κατακομματιασμένο από κάποια γάτα κουνελάκι, ή θα τα αφήσουμε να δουν την ηρεμία και την ομορφιά του θανάτου;

Στην Ορθόδοξη Εκκλησία φέρνουμε τον νεκρό στο ναό όσο γρηγορότερα μπορούμε. Προσευχόμαστε μπροστά στο ανοιχτό φέρετρο.

Το πλησιάζουν ενήλικες και παιδιά. Ο θάνατος δεν είναι κάτι που πρέπει να το κρύψουμε: είναι κάτι απλό και μέρος της ζωής. Και τα παιδιά μπορούν να παρατηρούν τον κεκοιμημένο και να βλέπουν τη γαλήνη στο πρόσωπό του.

Ασπαζόμαστε τον κεκοιμημένο. Αυτή δε τη στιγμή δεν θα πρέπει να ξεχάσουμε να προειδοποιήσουμε τα παιδιά όταν θα ασπασθούν το μέτωπο του νεκρού που ήταν πάντοτε ζεστό, ότι τώρα θα το βρουν κρύο, και να τους πούμε, «αυτό είναι το σημάδι του θανάτου». Η ζωή είναι ζεστή. Ο θάνατος είναι ψυχρός. Τότε το παιδί δεν θα τρομοκρατηθεί, επειδή διαθέτει την εμπειρία από ζεστά και κρύα πράγματα, που το καθένα έχει το χαρακτήρα και το νόημά του.

Αντώνιος (Μπλουμ)

Μητροπολίτης Σουρόζ (Σουγδαίας)

Θάνατος και Απώλεια

Andrew Walker - Κώστας Καρράς (επιμ.), Ζωντανή Ορθοδοξία στον σύγχρονο κόσμο, μτφρ Ιωσήφ Ροηλίδης, εκδ. Εστία, Αθήνα 2001.

2. Μνήμη θανάτου

Σε παλιότερες εποχές, όταν οι Χριστιανοί βρίσκονταν πλησιέστερα στις παγανιστικές τους ρίζες και στη φοβερή και συνταρακτική εμπειρία της μεταστροφής τους, μιλούσαν για το θάνατο ως μια γέννηση στην αιώνια ζωή. Δεν τον αντιλαμβάνονταν ως τέλος, ως μια έσχατη ήττα, αλλά ως μια αρχή. Θεωρούσαν τη ζωή ως άνοδο προς την αιωνιότητα και το θάνατο ως την πύλη που ανοίγει και μας αφήνει να εισέλθουμε σ' αυτήν. Αυτό μάλιστα εξηγεί και το γιατί, τόσο συχνά, οι πρώτοι Χριστιανοί συνήθιζαν να υπενθυμίζουν ο ένας στον άλλο το θάνατο με φράσεις όπως «έχε μνήμη θανάτου», ενώ στις ευχές που μας άφησε ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος ως πολύτιμη κληρονομιά υπάρχει μια αίτηση, με την οποία ζητούμε από τον Θεό να μας δώσει «μνήμη θανάτου».

Όταν αναφέρονται αυτές οι λέξεις στον σύγχρονο άνθρωπο, η αντίδρασή του είναι συνήθως η απόρριψη και η αποστροφή. Μήπως σημαίνουν αυτές οι λέξεις ότι θα πρέπει να θυμόμαστε πως ο θάνατος είναι σαν τη Δαμόκλειο σπάθη, που κρέμεται από μια τρίχα πάνω από τα κεφάλια μας και πως, ανά πάσα στιγμή, μπορεί το συμπόσιο της ζωής να τερματιστεί τραγικά; Σημαίνουν μήπως πως οποτεδήποτε βρούμε μια χαρά, θα πρέπει αμέσως να συνειδητοποιούμε ότι αυτή θα έχει ένα τέλος; Πρέπει μήπως να επιθυμούμε να συσκοτίζεται το φως κάθε μέρας με το φόβο ενός επικείμενου θανάτου; Όχι, δεν αισθάνονταν έτσι οι πρώτοι Χριστιανοί. Αυτό που αισθάνονταν είναι ότι ο θάνατος αποτελεί μια αποφασιστική στιγμή, όταν όσα μπορούμε να κάνουμε πάνω στη γη φθάνουν σ'ένα τέλος. Πρέπει λοιπόν να βιαστούμε να επιτύχουμε πάνω στη γη όσα μπορούμε να επιτύχουμε. Η μνήμη του θανάτου αποτελεί, κατά έναν παράδοξο τρόπο, ένα σκοπό για να επιτύχουμε στη ζωή, για να γίνουμε το αληθινό πρόσωπο που κληθήκαμε από τον Θεό να γίνουμε, για να πλησιάσουμε όσο περισσότερο μπορούμε αυτό που ο απόστολος Παύλος αποκαλεί «μέτρον ηλικίας του πληρώματος του Χριστού», για να γίνουμε όσο το δυνατόν καλύτερα μια απαραμόρφωτη εικόνα του Θεού.

Ο απόστολος Παύλος σε μία από τις επιστολές του λέει ότι πρέπει να βιαστούμε να ζήσουμε, επειδή ο χρόνος είναι απατηλός. Ζούμε όλες τις μέρες της ζωής μας σαν να γράφουμε βιαστικά, απρόσεχτα, ένα πρόχειρο γραφτό που μια μέρα θα καθαρογραφεί. Είναι σαν να ετοιμαζόμαστε να κτίσουμε και μαζεύουμε όλα τα χρειώδη που αργότερα θα οργανωθούν σε ομορφιά, αρμονία και νόημα. Ζούμε μ' αυτό τον τρόπο, χρόνο με το χρόνο, δίχως να ολοκληρώνουμε ή να τελειοποιούμε αυτά που μπορούμε να κάνουμε, επειδή έχουμε καιρό μπροστά μας. Λέμε στον εαυτό μας: αργότερα θα κάνω κάτι, αυτό μπορεί να γίνει αργότερα, κάποια μέρα θα κάνω το καθαρογράψιμο. Αλλά τα χρόνια περνούν και δεν κάνουμε τίποτε.

Αυτό συμβαίνει όχι μόνο επειδή πλησιάζει ο θάνατος, αλλά επειδή σε κάθε περίοδο της ζωής μας δεν έχουμε τη δυνατότητα να κάνουμε όσα η προηγούμενη περίοδος μας έχει επιτρέψει να κάνουμε. Δεν μπορούμε να επιτύχουμε μια όμορφη και γεμάτη νεότητα κατά την περίοδο της ωριμότητας, όπως δεν μπορούμε, σε μεγάλη ηλικία, να αποκαλύψουμε στον Θεό και στον κόσμο αυτό που πιθανώς θα ήμασταν στα χρόνια της ωριμότητας. Υπάρχει ο κατάλληλος καιρός για όλα τα πράγματα, αλλά, μόλις περάσει, δεν είναι πλέον δυνατόν να

γίνουν αυτά.

Ο Βίκτωρ Ουγκώ έλεγε ότι υπάρχει φωτιά στα μάτια των νέων, αλλά θα έπρεπε να υπάρχει και φως στα μάτια των γερόντων. Ο καιρός της δυνατής φωτιάς περνά, ο καιρός του φωτός πλησιάζει, αλλά όταν έλθει ο καιρός για να γίνουμε φως, δεν μπορούμε πλέον να κάνουμε αυτά τα πράγματα που έπρεπε να είχαν γίνει την εποχή που ήμασταν φωτιά. Ο χρόνος είναι απατηλός. Όταν μας λένε ότι πρέπει να θυμόμαστε το θάνατο, δεν είναι για να μας δώσουν φόβο για τη ζωή, αλλά για να μας κάνουν να ζήσουμε με όλη την ένταση που θα είχαμε αν συνειδητοποιούσαμε ότι κάθε στιγμή είναι μόνο η στιγμή που κατέχουμε, και ότι η κάθε στιγμή της ζωής πρέπει να είναι τέλεια: μας υποδεικνύεται όχι το βάθος αλλά η κορυφή του κύματος, όχι μια ήττα αλλά ένας θρίαμβος. Έτσι, η μνήμη θανάτου φαίνεται ότι είναι η μόνη δύναμη που κάνει τελικά τη ζωή έντονη.

Εκείνοι που είχαν την ευκαιρία να ζήσουν για κάποια περίοδο μ' έναν ετοιμοθάνατο, μ' ένα πρόσωπο που γνωρίζει τον ερχομό του θανάτου, και έχουν συνειδητοποιήσει κι αυτοί αυτό το γεγονός, θα πρέπει να κατανοήσουν το τι μπορεί να σημαίνει για μια σχέση η παρουσία του θανάτου. Σημαίνει πως κάθε λέξη οφείλει να περιλαμβάνει όλο το σεβασμό, όλη την ομορφιά, όλη την αρμονία και την αγάπη που πιθανώς να βρισκόταν σε κατάσταση νάρκης σ' αυτήν τη σχέση. Σημαίνει ότι δεν υπάρχει τίποτε το ασήμαντο, επειδή όσο ασήμαντο κι αν είναι κάτι, μπορεί να γίνει είτε έκφραση αγάπης ή ακόμη και άρνησή της.

Αυτό είναι κάτι πολύ σημαντικό, επειδή χρωματίζει όλη μας τη στάση απέναντι στο θάνατο. Μπορεί να τη μετατρέψει σε μεγάλη πρόκληση, σε κάτι που θα μας επιτρέψει να αναπτυχθούμε στο πλήρες μέτρο της ηλικίας και στο να προσπαθούμε συνεχώς να είμαστε όλα όσα μπορούμε να γίνουμε, χωρίς ελπίδα να βελτιωθούμε αργότερα αν δεν φροντίσουμε να είμαστε σωστοί από σήμερα.

Ο Ντοστογιέφσκυ, στους "Αδελφούς Καραμαζώφ", μιλά για την κόλαση. Λέει πως η κόλαση μπορεί να συνοψιστεί σε δύο λέξεις: «πολύ αργά!» Μόνο η μνήμη του θανάτου μας επιτρέπει να ζήσουμε αυτό που δεν θα έπρεπε ποτέ να αντιμετωπίσουμε υπό το βάρος αυτής της φοβερής συνειδητοποίησης: είναι πολύ αργά. Λέξεις ή χειρονομίες που θα μπορούσαν να γεμίσουν μια σχέση δεν μπορούν πλέον να λεχθούν ή να πραγματοποιηθούν. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν μπορεί να γίνει αυτό στο τέλος, αλλά ότι δεν μπορεί να γίνει παρά μόνο μ' έναν άλλο τρόπο, με πολύ πόνο.

Πριν από αρκετά χρόνια, ήρθε να με δει ένας ηλικιωμένος γύρω στα ογδόντα πέντε. Ήθελε να με συμβουλευτεί, επειδή δεν μπορούσε να συνεχίσει να ζει με την αγωνία με την οποία είχε ζήσει για περίπου εξήντα χρόνια. Στον εμφύλιο πόλεμο της Ρωσίας είχε σκοτώσει το κορίτσι που αγαπούσε και που και αυτό τον αγαπούσε. Αγαπούσε ο ένας τον άλλο πολύ. Σκόπευαν να παντρευτούν, αλλά κατά τη διάρκεια μιας σκοποβολής, αυτή είχε τρέξει ξαφνικά μπροστά από τη γραμμή σκόπευσης και έτοι ήταν πολύ αργά για να εκτρέψει τη βολή του.

Για εξήντα χρόνια δεν είχε μπορέσει να βρει ειρήνη. Όχι μόνο είχε κόψει το νήμα μιας ζωής που του ήταν άπειρα πολύτιμη, αλλά μιας ζωής που άνθιζε και που ήταν εξίσου πολύτιμη και για το κορίτσι που αγαπούσε. Μου είπε ότι προσευχόταν, ζητούσε συγγνώμη από τον Κύριο, είχε εξομολογηθεί, είχε μετανοήσει, είχε λάβει την άφεση και τη Θεία Κοινωνία - είχε κάνει όλα όσα η φαντασία του και η φαντασία αυτών που είχε στραφεί για συμβουλές είχε προτείνει, ποτέ όμως δεν μπόρεσε να βρει ειρήνη.

Με μια έμπνευση έντονης και δυνατής συμπάθειας, του είπα: «Στρέφesai στον Χριστό που δεν έχεις δολοφονήσει, στους ιερείς που δεν έχεις πληγώσει. Γιατί δεν έχεις σκεφτεί να στραφείς στο κορίτσι που σκότωσες;»

Εξεπλάγη. Δεν μπορεί ο Θεός να συγχωρήσει; Δεν είναι ο μόνος που μπορεί να συγχωρήσει τις αμαρτίες των ανθρώπων πάνω στη γη; Και όμως, έτσι είναι. Του είπα λοιπόν πως, αν το κορίτσι που πυροβόλησε μπορούσε να τον συγχωρήσει, να μεσολαβήσει γι' αυτόν, τότε ακόμη κι ο Θεός δεν θα μπορούσε να την προσπεράσει ασυγκίνητος.

Υπάρχει μια ιστορία για τον προφήτη Δανιήλ. Ο Δανιήλ προσεύχεται και ο Θεός του λέει ότι η προσευχή του είναι μάταιη. Αυτό οφείλεται στο ότι μια ηλικιωμένη γυναίκα, που τον φθονεί, προσεύχεται ενάντια στην προσευχή του Δανιήλ και έτσι η προσευχή της είναι σαν δυνατός άνεμος που σβήνει τη φλόγα της προσευχής που ο Δανιήλ έλπιζε πως θα φθάσει στον ουρανό.

Αυτή ήταν η εικόνα που πιθανώς μου ήρθε υποσυνείδητα. Του πρότεινα να κάθεται μετά τη βραδινή προσευχή και να διηγείται στην κοπέλα γι' αυτά τα εξήντα χρόνια πνευματικής αγωνίας, για μια καρδιά που σπαταλήθηκε, για τον πόνο που είχε υπομείνει, και να της ζητήσει συγγνώμη και κατόπιν να της ζητήσει να μεσολαβήσει γι' αυτόν στον Κύριο να στείλει ειρήνη στην καρδιά του, αν βεβαίως τον είχε κι αυτή συγχωρήσει. Το έκανε, και ήλθε η ειρήνη. Έτσι μπορεί να εκπληρωθεί ό, τι έχει μείνει ατέλειωτο στη γη. Ό, τι έχει αποτύχει στη γη μπορεί να θεραπευθεί αργότερα, αλλά το τίμημα μπορεί να είναι πολλά χρόνια πόνου και τύψεων, δακρύων και μοναξιάς.

Τώρα, όταν σκεφτόμαστε το θάνατο, δεν μπορούμε να τον φανταστούμε ούτε ως ένα ένδοξο ούτε ως ένα άθλιο γεγονός. Η εικόνα που μας δίνει ο Θεός στη Βίβλο και στα

Ευαγγέλια είναι πιο περίπλοκη απ' αυτήν. Να το θέσω αλλιώς: ο Θεός δεν μας δημιούργησε για το θάνατο και για την καταστροφή. Μας δημιούργησε για την αιώνια ζωή. Μας κάλεσε στην αθανασία - όχι μόνο στην αθανασία της αναστάσεως αλλά σε μια αθανασία που δεν γνωρίζει θάνατο. Ο θάνατος εισήλθε ως αποτέλεσμα της αμαρτίας. Εισήλθε επειδή ο άνθρωπος έχασε τον Θεό, στράφηκε μακριά απ' Αυτόν, έψαξε να βρει τρόπους με τους οποίους θα μπορούσε να κάνει πράγματα μακριά από τον Θεό. Τη γνώση που θα αποκτούσε μέσω της κοινωνίας με τη γνώση και τη σοφία του Θεού, ο άνθρωπος προσπάθησε να την αποκτήσει μόνος του. Αντί να ζει κοντά στον Θεό, διάλεξε τή δική του ανεξαρτησία.

Ο Γάλλος πάστορας Ρολλάν ντε Κυρί γράφει κάπου, με έναν τρόπο που αποτελεί ίσως μια καλή εικόνα, ότι τη στιγμή που ο άνθρωπος έστρεψε την πλάτη του στον Θεό και κοίταζε το άπειρο μπροστά του, τη στιγμή εκείνη δεν υπήρχε Θεός γι' αυτόν και, καθώς ο Θεός είναι η μόνη πηγή ζωής, δεν γινόταν παρά να πεθάνει. Αυτό σημαίνει ότι στο θάνατο υπάρχει μια τραγωδία. Από τη μια πλευρά ο θάνατος είναι τερατώδης, δεν θα έπρεπε καν να υπάρχει, Ο θάνατος είναι αποτέλεσμα της απώλειας του Θεού. Από την άλλη πλευρά όμως, μια, ατέλειωτη διάρκεια χρόνου χωρισμένη από τον Θεό, πολλές χιλιάδες χρόνων ζωής δίχως καμιά ελπίδα ότι θα υπάρξει ένα τέλος σ' αυτόν το χωρισμό από τον Θεό, θα ήταν κάτι το πολύ τρομακτικότερο κι από αυτήν τη διάλυση του σωματικού μας πλαισίου, που αποτελεί ένα τέλος σ' αυτόν το φαύλο κύκλο.

Έτσι, υπάρχει και μία άλλη πλευρά του θανάτου: όσο στενή πύλη κι αν είναι, είναι ωστόσο η μόνη πύλη που μας επιτρέπει να αποδράσουμε από τον φαύλο κύκλο του ατέλειωτου χρόνου μακριά από τον Θεό - ένας κτιστός ατέλειωτος χρόνος, όπου δεν υπάρχει, χώρος για να ξαναγίνουμε μέτοχοι της ζωής του Θεού και τελικά μέτοχοι της Θείας φύσης. Γι' αυτό ο απόστολος Παύλος μπόρεσε να πει: «Εμοί γαρ το ζην Χριστός και το αποθανείν κέρδος». Επειδή όσο ζω σ' αυτό το σώμα θα είμαι χωρισμένος από τον Χριστό. Γι' αυτό σε ένα άλλο εδάφιο λέγει ότι γι' αυτόν το να πεθάνει δεν σημαίνει ότι απλώς ρίχνει από τους ώμους του την πρόσκαιρη ζωή, σημαίνει ότι ενδύεται την αιωνιότητα. Ο θάνατος δεν αποτελεί ένα τέλος, είναι μια αρχή. Είναι μια πόρτα που ανοίγει και μας εισάγει στην απεραντοσύνη της αιωνιότητας, που θα ήταν κλειστή για μας για πάντα αν ο θάνατος δεν μας απελευθέρωνε από την ενσωμάτωσή μας στα γήινα πράγματα.

Αυτές οι δυο πλευρές πρέπει να παίξουν έναν σημαντικό ρόλο στη στάση μας απέναντι στο θάνατο. Όταν πεθαίνει κάποιος, νομιμοποιούμαστε να είμαστε συντετριμμένοι. Μπορούμε να παρατηρούμε με τρόμο το γεγονός ότι η αμαρτία σκότωσε το πρόσωπο που αγαπάμε. Μπορούμε να αρνηθούμε το θάνατο ως την τελευταία λέξη, το τελευταίο γεγονός της ζωής. Έχουμε δίκιο όταν κλαίμε πάνω στον κεκοιμημένο, επειδή αυτό δεν έπρεπε να συμβεί. Το πρόσωπο αυτό σκοτώθηκε από το κακό.

Από την άλλη πλευρά, μπορούμε να χαιρόμαστε επειδή μια νέα ζωή, απεριόριστη, ελεύθερη, άρχισε γι' αυτόν ή γι' αυτήν. Και πάλι, μπορούμε να κλαίμε για τον εαυτό μας, για την απώλεια που νιώθουμε, τη μοναξιά μας, αλλά την ίδια στιγμή πρέπει να μάθουμε τι είχε ήδη προβλέψει και προείπει η Παλαιά Διαθήκη: «κραταιά ως θάνατος αγάπη». Αυτή είναι η αγάπη που δεν επιτρέπει να ξεθωριάσει η μνήμη του αγαπημένου, η αγάπη που μας κάνει να μη μιλούμε για τη σχέση μας με τον αγαπημένο στον αόριστο: «Τον αγαπούσα, ήμασταν τόσο κοντά», αλλά μας κάνει να σκεφτόμαστε στον ενεστώτα: «Τόν αγαπώ, είμαστε τόσο κοντά».

Στην Καινή Διαθήκη, βρίσκουμε κάτι ακόμη σπουδαιότερο απ' αυτό. Με την ανάσταση του Χριστού, ο θάνατος ουσιαστικά κατεβλήθη. Ο θάνατος έχει καταβληθεί με περισσότερους από έναν τρόπους. Κατεβλήθη, επειδή γνωρίζουμε ότι με την ανάσταση του Χριστού ο θάνατος δεν αποτελεί την τελευταία λέξη και καλούμαστε να εγερθούμε ξανά και να ζήσουμε. Ο θάνατος νικήθηκε επίσης με τη νίκη του Χριστού κατά της αμαρτίας και κατά του ίδιου του θανάτου, με την εις Άδου κάθοδο, επειδή η φρικτότερη άποψη του θανάτου, όπως τη συνέλαβε η Παλαιά Διαθήκη, ήταν ότι ο χωρισμός από τον Θεό, που είχε επιφέρει το θάνατο, είχε γίνει οριστικός, ακατάλυτος από τον ίδιο το θάνατο. Όσοι είχαν πεθάνει -και αυτό εφαρμόζεται σε όλους- όσοι λοιπόν είχαν πεθάνει από την απώλεια του Θεού, Τον έχασαν για πάντα στο θάνατο. Η Σεόλ της Παλαιάς Διαθήκης είναι ο τόπος όπου δεν υπάρχει ο Θεός, ο τόπος του χωρισμού, της οριστικής και ανεπανόρθωτης απουσίας.

Με την ανάσταση του Χριστού, με την κάθοδό Του στον Άδη, ο θάνατος έφθασε στο τέλος του. Υπάρχει ο χωρισμός πάνω στη γη και ο πόνος του χωρισμού, αλλά με το θάνατο δεν υπάρχει χωρισμός από τον Θεό. Αντίθετα, ο θάνατος είναι η στιγμή και ο τρόπος με τον οποίο, όσο κι αν ήμασταν χωρισμένοι από τον Θεό, όσο κι αν ήμασταν ατελώς ενωμένοι ή εναρμονισμένοι μαζί Του, παρουσιαζόμαστε μπροστά Του. Ο Θεός είναι ο σωτήρας του κόσμου. Δεν μας λέει συνεχώς, «Ου γαρ ήλθον ίνα κρίνω τον κόσμο, αλλ' ίνα σώσω τον κόσμον»; Στεκόμαστε λοιπόν μπροστά σ' Αυτόν, που είναι η σωτηρία.

Έτσι, ο θάνατος διαθέτει μια περιπλοκότητα -θα μπορούσαμε ίσως να πούμε έναν διαφορούμενο χαρακτήρα-, αλλά δεν έχουμε το δικαίωμα, αν είμαστε λαός του Χριστού, να επιτρέψουμε στον εαυτό μας να παραβλέψει τη γέννηση του κεκοιμημένου στην αιωνιότητα, επειδή είμαστε τόσο πληγωμένοι από την απώλεια και από τη γήινη μοναξιά μας. Υπάρχει στο θάνατο και μια δύναμη της ζωής που μας εγγίζει. Αν η αγάπη μας είναι πιστή, αν έχουμε τη δύναμη να θυμόμαστε, όχι μόνο με το μυαλό αλλά και με την καρδιά μας, αυτούς που έχουμε αγαπήσει πάνω στη γη, τότε, σύμφωνα με τον Χριστό: «όπου γαρ εστιν ο θησαυρός υμών, εκεί έσται και η καρδιά υμών».

Είναι δύσκολο, αν όχι και αδύνατο, να μιλούμε για τα ζητήματα της ζωής και του θανάτου, αν αυτά δεν είναι προσωπικά. Συναντούμε το θάνατο πρώτα απ' όλα στη ζωή μας, όχι ως ένα θέμα πάνω στο οποίο στοχαζόμαστε, αν και συμβαίνει κι αυτό, αλλά κυρίως ως αποτέλεσμα κάποιας απώλειας, δικής μας ή κάποιου άλλου. Μάλιστα, αυτή η υποκατάστατη εμπειρία του θανάτου είναι που λειτουργεί ως υπόβαθρο για να στοχαζόμαστε εκ των υστέρων πάνω στη βεβαιότητα του δικού μας θανάτου, και για τον τρόπο με τον οποίο σχετιζόμαστε μ' αυτόν.

Ο πατέρας μου ήταν ένας ντροπαλός άνθρωπος. Μιλούσε λίγο, και έτσι μιλούσαμε λίγο και

μεταξύ μας. Ανήμερα το Πάσχα αισθάνθηκε λίγο αδιάθετος και ξάπλωσε. Κάθησα κοντά του και για πρώτη φορά στη ζωή μας μιλήσαμε τελείως ανοιχτά. Δεν ήταν τόσο τα λόγια μας που ήταν σημαντικά. Ήταν ένα άνοιγμα του μυαλού και της καρδιάς. Οι πόρτες άνοιξαν. Η σιωπή ήταν τόσο ανοιχτή και βαθιά όσο και οι λέξεις.

Κατόπιν έπρεπε να φύγω. Χαιρέτησα όλους όσοι ήταν στο δωμάτιο, αλλά όχι αυτόν, επειδή αισθάνθηκα πως, έχοντας συναντηθεί με τον τρόπο που είχαμε συναντηθεί, δεν ήταν δυνατό να αποχωριστεί ο ένας τον άλλο. Δεν υπήρξε χαιρετισμός. Δεν υπήρξε καν ένα «εις το επανιδείν», επειδή είχαμε συναντηθεί, και αυτό ήταν για πάντα.

Πέθανε την ίδια νύχτα. Θυμάμαι, όταν επέστρεψα από το νοσοκομείο όπου εργαζόμουν και μου είπαν πως είχε πεθάνει, προχώρησα στο δωμάτιό του και έκλεισα την πόρτα πίσω μου. Αυτό που αντιλήφθηκα από την πρώτη στιγμή ήταν η ποιότητα και το βάθος της σιωπής, η οποία κατά κανένα τρόπο δεν ήταν μια απουσία θορύβου, σύμφωνα με την έκφραση του Γάλλου συγγραφέα Ζωρζ Μπερνάνος, σε ένα από τα μυθιστορήματά του -«μια σιωπή που ήταν παρουσία». Έπιασα μάλιστα τον εαυτό μου να λέει: «και οι άνθρωποι τολμούν να λένε ότι υπάρχει ο θάνατος. Τι ψέμα».

Αυτό ίσως εξηγεί το γιατί η στάση μου απέναντι στο θάνατο είναι τόσο μονόπλευρη: επειδή βλέπω τη δόξα του και όχι μόνο τον πόνο και την απώλεια. Η εμπειρία μου αναφέρεται στον ξαφνικό θάνατο, στον απροσδόκητο θάνατο, στο θάνατο που έρχεται σαν «κλέφτης εν νυκτί». Αν τέτοιες εμπειρίες βρεθούν μπροστά σας, θα καταλάβετε ίσως το γιατί κάποιος μπορεί ακόμη και να χαιρέται, όταν η καρδιά του βρίσκεται σε έντονο πόνο και αγωνία, και το πώς -σ' αυτό θα επιστρέψουμε αργότερα- μπορούμε να αναφωνήσουμε στην εξόδια ακολουθία μας: «Μακαρία η οδός, η πορεύει σήμερα, ότι ητοιμάσθη σοι τόπος αναπαύσεως». Γι' αυτό και χρησιμοποιούμε τα λόγια ενός ψαλμού από την ίδια ακολουθία, ωσάν ο κεκοιμημένος, στρεφόμενος προς εμάς, να μας έλεγε: «Ζήσεται η ψυχή μου και αινέσει σε».

Πολύ συχνότερα, όμως, αντί για έναν ξαφνικό θάνατο, αντιμετωπίζουμε μια μακρόχρονη ή ολιγόχρονη αρρώστια, ή γηρατειά, που σταδιακά μας φέρνουν είτε στον τάφο, είτε στην ελευθερία μας, ανάλογα από ποια πλευρά θα το δει κανείς. Αυτή είναι η υπέρτατη συνάντηση που λαχταρά ο καθένας μας, συνειδητά ή ασυνειδητά, και για την οποία αγωνίζεται σε όλη την επίγεια ζωή του, που είναι η πρόσωπο με πρόσωπο συνάντησή μας με τον ζώντα Θεό, με την Αιώνια Ζωή, και η κοινωνία μαζί Του. Αυτή η περίοδος της αρρώστιας, ή των προϊόντων γηρατειών, πρέπει να αντιμετωπισθεί και να κατανοηθεί δημιουργικά και χρήσιμα.

Μία από τις μεγαλύτερες τραγωδίες της ζωής, που φέρνει μεγάλη πνευματική αγωνία στους ανθρώπους, είναι όταν βλέπουν ένα αγαπημένο τους πρόσωπο να γερνάει, να χάνει, τις σωματικές και πνευματικές του ικανότητες, να φαίνεται πως χάνει ό, τι ήταν το πιο πολύτιμο πράγμα: το καθαρό μυαλό, την πνευματώδη ανταπόκριση στη ζωή. Πολύ συχνά, αυτή η πορεία βρίσκεται στη μία πλευρά. Κλείνουμε τα μάτια μας για να μη βλέπουμε, επειδή φοβόμαστε να δούμε και να προβλέψουμε. Με αποτέλεσμα, όταν έρχεται ο θάνατος, να είναι ένας ξαφνικός θάνατος που όχι μόνο διαθέτει τον τρόπο του απροσδόκητου θανάτου, αλλά και τον επιπλέον τρόπο να μας κτυπά στην πλέον ευαίσθητη χορδή μας.

Αυτό συμβαίνει επειδή ο πόνος, ο φόβος και η αγωνία έχουν ανεβάσει την έντασή τους μέσα μας, αφού εμείς αρνηθήκαμε να τους δώσουμε ελευθερία έκφρασης και τη δυνατότητα να ωριμάσουν. Το κτύπημα γίνεται ακόμη πιο οδυνηρό και καταστροφικό απ' ό, τι στην περίπτωση ενός ξαφνικού θανάτου, επειδή, χωρίς από τον τρόπο και τον πόνο της απώλειας που δημιουργεί, στη συνέχεια μεμφόμαστε και καταδικάζουμε τον εαυτό μας για το ότι δεν κάναμε όλα όσα θα μπορούσαμε να είχαμε κάνει. Αν τα είχαμε κάνει, αυτό θα μας ωθούσε στην αλήθεια και θα ξεσκέπαζε σε μας και στον θνήσκοντα το γεγονός ότι ο θάνατος άνοιγε σιγά σιγά την πόρτα - και πως αυτή η πόρτα θα άνοιγε διάπλατα μια μέρα και το αγαπημένο μας πρόσωπο θα έπρεπε να τη διαβεί δίχως να κοιτάζει πίσω.

Είναι σημαντικό για όλους μας, οποτεδήποτε αντιμετωπίζουμε αυτή την απώλεια που πλησιάζει σταδιακά, να την αντιμετωπίζουμε απ' αρχής με εκείνον τον όμορφο και ισορροπημένο τρόπο, με τον οποίο μπορούμε όσο το αγαπημένο μας πρόσωπο βρίσκεται ακόμη εν ζωή και ανάμεσά μας. Απέναντι στη σκέψη του επερχόμενου θανάτου υπάρχει η πραγματικότητα μιας ζωντανής παρουσίας. Μπορούμε κάθε στιγμή να ακουμπάμε στην ασφάλεια αυτής της παρουσίας ενώ όλο και περισσότερο θα συνειδητοποιούμε την περιπλοκότητα της επερχόμενης απώλειας. Αυτή η ισορροπία ανάμεσα στη δύναμη της πραγματικότητας και στην αστάθεια της σκέψης είναι που μας δίνει τη δυνατότητα να προετοιμαστούμε για το θάνατο πολύτιμων για μας ανθρώπων.

Αυτή η προετοιμασία συνεπάγεται επίσης -όπως ανέφερα προηγουμένως- μια στάση απέναντι στο θάνατο που να αναγνωρίζει αφενός τον τρόπο και τον πόνο της απώλειας, αλλά να αναγνωρίζει επίσης και το γεγονός ότι ο θάνατος είναι μια πύλη που ανοίγει στην αιώνια ζωή. «Το να πεθάνω δεν σημαίνει να απεκδυθώ την πρόσκαιρη ζωή, αλλά να ενδυθώ την αιωνιότητα», λέει ο απόστολος Παύλος. Μπορούμε τώρα να δώσουμε λίγα παραδείγματα γι' αυτή την περίοδο προετοιμασίας.

Η μητέρα μου πέθανε από καρκίνο που τη βασάνισε για μια περίοδο περισσότερο από τρία χρόνια. Εγχειρίστηκε, αλλά ανεπιτυχώς. Ο γιατρός μου μίλησε γι' αυτό και κατόπιν πρόσθεσε: «Φυσικά, δεν θα πεις τίποτε στη μητέρα σου».

Του είπα: «Θα το πω». Και το είπα.

Θυμάμαι πως την πλησίασα και της είπα ότι είχε τηλεφωνήσει ο γιατρός και μου είχε πει ότι η εγχείρηση δεν είχε πετύχει. Σιωπήσαμε για ένα λεπτό και κατόπιν η μητέρα μου είπε: «Και έτσι θα πεθάνω».

Της είπα: «Ναι».

Κατόπιν έμεινα κοντά της, εντελώς σιωπηλός, επικοινωνώντας μαζί της δίχως λέξεις. Δεν νομίζω ότι κάναμε τίποτε σκέψεις. Είχαμε να αντιμετωπίσουμε κάτι που είχε εισβάλει στη ζωή μας και την είχε αλλάξει τελείως. Αυτό δεν ήταν κάποια σκιά, ένα κακό, κάποιος τρόμος. Ήταν το έσχατο. Και έπρεπε να αντιμετωπίσουμε αυτό το έσχατο χωρίς ακόμη να γνωρίζουμε πως θα εκτυλισσόταν. Μείναμε μαζί όσο αισθανθήκαμε ότι έπρεπε να μείνουμε. Και μετά η ζωή συνεχίστηκε.

Το αποτέλεσμα ήταν να μην κλειστούμε ούτε για μια στιγμή, η μητέρα μου κι εγώ, σ' ένα ψέμα, να μην οδηγηθούμε σε μια κωμωδία, στερημένοι από οποιαδήποτε βοήθεια. Δεν υπήρξε στιγμή που να μπήκα στο δωμάτιο της μητέρας μου μ' ένα ψεύτικο χαμόγελο, ή λέγοντας κάτι το ψεύτικο. Δεν υπήρξε καμία στιγμή που να παίξαμε την κωμωδία μιας ζωής που κατακτά το θάνατο, ποτέ δεν ισχυριστήκαμε ότι η αρρώστια θα φύγει, όταν και οι δυο γνωρίζαμε ότι αυτό δεν θα συμβεί. Δεν υπήρξε καμία στιγμή που να στερήθηκε ο ένας τη βοήθεια του άλλου. Υπήρξαν στιγμές που η μητέρα μου αισθάνθηκε να χρειάζεται βοήθεια. Θα κτυπούσε τότε το κουδούνι και θα ερχόμουν, και θα μιλούσαμε για τον επερχόμενο θάνατο και το αίσθημα απώλειας που είχα.

Αγαπούσε τη ζωή. Την αγαπούσε βαθιά. Λίγες μέρες πριν πεθάνει έλεγε ότι θα προτιμούσε

να ζήσει 150 χρόνια υποφέροντας, αντί να πεθάνει. Μας αγαπούσε. Θλιβόταν για τον χωρισμό: «Ω! Για το άγγιγμα ενός χαμένου χεριού και τον ήχο μιας φωνής που ακόμη υπάρχει».

Κατόπιν, υπήρξαν άλλες στιγμές που αισθάνθηκα τον πόνο, και πήγαινα τότε και μιλούσα γι' αυτόν στη μητέρα μου. Με στήριζε και με βοηθούσε να αντικρίσω τον θάνατο. Αυτή υπήρξε μια βαθιά και αληθινή σχέση, δίχως κανένα ψέμα μέσα της. Σ' αυτήν τη σχέση είχε βρει θέση οτιδήποτε είναι αληθινό.

Υπάρχει όμως και μια άλλη πλευρά, που την ανέφερα προηγουμένως. Επειδή ο θάνατος μπορεί να επέλθει ανά πάσα στιγμή, και τότε θα είναι πολύ αργά να διορθωθεί κάτι που ήταν στραβό, όλη η ζωή πρέπει κάθε στιγμή να γίνεται μια έκφραση, όσο το δυνατόν τελειότερη και πιο ολοκληρωμένη, σχέσης σεβασμού και αγάπης. Μόνο ο θάνατος μπορεί να μετατρέψει όσα πράγματα φαίνονται μικρά και ασήμαντα σε σημεία μεγάλα και σημαντικά. Ο τρόπος που προετοιμάζεις ένα φλιτζάνι τσάι πάνω σ' ένα δίσκο, που τοποθετείς τα μαξιλάρια κάτω από έναν άρρωστο, ο τρόπος που ηχεί η φωνή σου, ο τρόπος που κινείσαι - τα πάντα μπορούν να γίνουν έκφραση όλων όσων υπάρχουν σε μία σχέση.

Αν υπάρχει μια λανθασμένη παρατήρηση, αν υπάρχει ένα ρήγμα, αν κάτι έχει στραβώσει, πρέπει να διορθωθεί αμέσως, επειδή υπάρχει η αναπόφευκτη βεβαιότητα ότι αργότερα θα είναι πολύ αργά. Ο θάνατος μας κάνει να αντιμετωπίζουμε την αλήθεια της ζωής, με μια αδρότητα και σαφήνεια που τίποτε άλλο δεν μπορεί να μας τη μεταδώσει.

Είναι σημαντικό, είτε αντικρίζοντας το θάνατό μας είτε αντιμετωπίζοντας το θάνατο κάποιου άλλου, να συνειδητοποιούμε την αιωνιότητα. Πριν από τριάντα περίπου χρόνια, ένας άνθρωπος οδηγήθηκε στο νοσοκομείο, με μια φαινομενικά συνηθισμένη αρρώστια. Μετά τις εξετάσεις βρέθηκε ότι έπασχε από καρκίνο που δεν μπορούσε να χειρουργηθεί. Το πληροφορήθηκε η αδελφή του καθώς και εγώ, αλλά όχι αυτός. Αισθανόταν ακμαίος, δυνατός και πάρα πολύ ζωντανός.

Μου είπε: «Έχω τόσα να κάνω και βρίσκομαι εδώ, καθηλωμένος στο κρεβάτι, για πόσο ακόμη;»

Του είπα: «Πόσο συχνά δεν μου έχεις πει ότι ονειρεύεσαι τη στιγμή που θα μπορούσες να σταματήσεις το χρόνο ώστε να μπορείς να είσαι αντί να φτιάχνεις; Ποτέ δεν το έκανες. Ο Θεός το κάνει τώρα για σένα. Τώρα είναι καιρός για να είσαι».

Αντιμετωπίζοντας την ανάγκη του να «είναι», σε μια κατάσταση που θα την αποκαλούσαμε εντελώς θεωρητική, έμεινε έκπληκτος και είπε: «Τι πρέπει να κάνω;»

Του είπα ότι η αρρώστια και ο θάνατος δεν καθορίζονται μόνο από φυσιολογικές αλλαγές -από τα μικρόβια και την παθολογία-αλλά και από όλα εκείνα τα στοιχεία που καταστρέφουν την εσωτερική μας ενέργεια. Αυτά είναι όλα όσα θα μπορούσε κάποιος να αποκαλέσει αρνητικές σκέψεις και αισθήματα, το καθετί που εξασθενίζει τη ζωή μέσα μας, το καθετί που εμποδίζει τη ζωή από το να ξεχυθεί σαν ποτάμι, καθαρό και ελεύθερο. Του

πρότεινα λοιπόν να τακτοποιήσει όχι μόνο εξωτερικά, αλλά και μέσα του όλα όσα υπήρξαν λανθασμένα στη σχέση του με τους ανθρώπους, με τον ίδιο, σε όλες τις περιστάσεις της ζωής του, και να αρχίσει από εκείνη τη στιγμή. Όταν μάλιστα το κάνει αυτό για, το τώρα, ας προχωρήσει πίσω στο παρελθόν για να το καθαρίσει, για να κάνει ειρήνη με τους πάντες, λύνοντας τους κόμβους, για να αντιμετωπίσει κάθε κακό, για να μετανοήσει, για να δεχθεί και να ευγνωμονήσει με όλη του τη ζωή - πράγματι, η ζωή του είχε σταθεί σκληρή.

Έτσι, μέρα με τη μέρα, μήνα με το μήνα, περάσαμε από όλη αυτήν τη διαδικασία. Έκανε ειρήνη με ολόκληρη τη ζωή. Και τον θυμάμαι στο τέλος, ξαπλωμένο στο κρεβάτι του, τόσο αδύνατο που να μην μπορεί να χρησιμοποιήσει το κουτάλι, να μου λέει με μάτια που έλαμπαν: «Το σώμα μου έχει, κιόλας πεθάνει, και όμως ποτέ δεν ένιωσα τόσο πολύ ζωντανός, όπως νιώθω τώρα». Είχε ανακαλύψει ότι η ζωή δεν ήταν μόνο το σώμα του, αν και ο ίδιος ήταν το σώμα του, και ότι διέθετε μια πραγματικότητα που ο θάνατος του σώματός του δεν μπορούσε να καταστρέψει.

Αυτή είναι μια πολύ σπουδαία εμπειρία. Είναι κάτι που πρέπει να κάνουμε σ' όλη τη διάρκεια της ζωής μας, σε κάθε στιγμή, αν θέλουμε να συνειδητοποιήσουμε τη δύναμη της αιώνιας ζωής μέσα μας και συνεπώς να αποβάλουμε το φόβο για οτιδήποτε συμβεί στην πρόσκαιρη αυτή ζωή, που επίσης μας ανήκει.